
MEDIÆ VALIA
HISTORICA
BOHEMICA 15/1

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR

PRAHA 2012

MEDIAEVALIA HISTORICA BOHEMICA
15/1 2012

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief

Jan Zelenka

Výkonní redaktori / Managing Editors

Eva Doležalová, Jaroslav Boubín

Odpovědný redaktor řady Supplementum / Managing editor of series Supplementum

Dana Dvořáčková-Malá

Redakční rada / Associate Editors

Lenka Bobková, Luděk Galuška, Pavel Krafl, Ján Lukačka, Christian Lübke, Karel Maráz, Hana Pátková, František Šmahel, Josef Žemlička

Vydává / Published by

Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

The Institut of History, Academy of Sciences of the Czech Republic, Prague

Adresa / Adress

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

tel.: +420 286 882 121, linka 246

e-mail: mhb@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/mediaevalia.ep/>

Zkratka časopisu / Journal Shortcut

MHB

MHB vychází dvakrát ročně / MHB is published twice a year

ISSN 0862-979X

MEDIAEVALIA HISTORICA

BOHEMICA

15/1

Praha
Historický ústav
2012

ISSN 0862-979X

©Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2012

I

STUDIE

ČESKÁ KRAJINA VE STŘEDOVĚKÉ TRANSFORMACI*

Josef Ž E M L I Č K A

The Czech Landscape in Medieval Transformation: The study deals with the influence of human activities on the landscape in the thirteenth century, hence at a time when the Přemyslid state was undergoing a wave of dramatic transformations, labelled today as the medieval transformation. Special attention is focused on the influence of mills and generally 'water' facilities (weirs, ponds etc.) on the environment and further on the role of the forest whose massive depletions settlement progress and colonisation contributed to.
Key words: Middle Ages, landscape, Bohemia, Moravia, mills, forests, forest clearing

Málokterá epocha se tak hluboce vepsala do tváře české i moravské krajiny jako 13. století. Nově klučené plochy, výstavba měst a jejich opevnění, velká horní a těžební díla, strukturální úpravy polních krajů, budování kamenných hradů i druhá vlna cisterciáckých fundací nejenže dále rozrušovaly dříve absolutní převahu lesů, ale dramaticky, ba geometricky stoupaly požadavky na stavební, topný i podpurný materiál, v té chvíli stále zastoupený univerzální a dostupnou surovinou, totiž dřevem. Les, jehož zásoby se před jedním dvěma sty léty zdály nevyčerpatelné, takže o přísné hospodárnosti v nakládání s ním se neuvažovalo, v celozemských měřících ubýval. V minulosti byl knížaty hájen ze dvou hlavních důvodů. Vybrané revíry sloužily k honitbám a loveckým zábavám a navíc přirozená lesní hradba bránila volné průchodnosti zemské hranice. Tuto funkci plnil hvozd i mezi Čechami a Moravou, jak potvrzuje i listina Vladislava II. pro olomoucký kostel z let 1146–1148. Kníže tehdy daroval libický újezd s lesem mezi Čáslavskem a Brněnskem s lidmi označovanými jako „stráž“ (*qui vulgo ztras appellantur*). Jejich povinností bylo hlídat cestu, která tímto lesem procházela, tak aby bez svolení

* Tato studie byla zpracována v rámci řešení projektu excelence GAČR č. P410/12/G113 Výzkumné centrum historické geografie.

knížete nikdo po ní nesměl vstupovat do Čech i českou půdu opouštět. A podobně, když Vladislav II. někdy v téže době daroval litomyšlským premonstrátům les na českomoravském pomezí mezi říčkami Desnou a Svratkou, učinil tak s výhradou, že nikdo jiný nemá v řečeném lese zakládat vesnice (*villas in ipsa silva ponere*) nebo je využívat, než jen klášter k vlastnímu prospěchu. Důvodem byla obranná funkce hvozdu, vždyť zápasy pražských a moravských Přemyslovců nebyly v té chvíli ještě minulostí.¹

O lovecké okrsky dbala soustava hlídačů, lesníků, strážných a hajných i přímo k lovu určených honců, psovodů a sokolníků. Na vyšším stupni podléhali nejvyššímu lovcímu (*summus venator, magister venatorum* apod.), zvláštnímu pro Čechy i moravské čtvrti. Titulatura a kompetence se měnily, ke konci sledovaného období (1306) se Raimund z Lichtenburka označuje jako „strážce lesů v Čechách a na Moravě“ (*custos siluarum per Bohemiam et Morauiam*). Někde působili speciální lovčí v provinciích, třeba ve 12. století v Netolicku (*summs venator silvarum spectantium in Netholic*). Protože lov a honba odjakživa patřily k urozeným kratochvílím. Nejraději Přemyslovci zajížděli do velkého revíru na střední Berounce (dříve Mže), kde nabízel pohostinství dvůr ve Zbečně a později hrady Křivoklát, Nižbor, Týřov i další místa. Dalším cílem bývalo střední Povltaví se dvory v Kamýku, Starém Kníně a Živohošti, k nimž se typově mohlo řadit Chvojno (asi Vysoké Chvojno) ve východních Čechách. Při vševládném panství lesa bývala ostatně lovištěm prakticky celá země, třeba hustě zalesněné Posázaví či rovinaté úseky na střední Ohři. Na Moravě se rýsují Chřiby s pozdějším centrem na Buchlově, jako králův lovecký dvůr (*in curia nostra venatica*) se roku 1269 označují Jaroměřice nad Rokytnou. Ne náhodou se leckterá historika starších kronikářů odehrává na lovu (vícekrát Oldřich, zavraždění Břetislava II. aj.). Když chtěl Kosmas popsat „východní část“ Moravy, Olomoucko, podtrhl jeho vhodnost pro lovectví a zásoby ryb (*fuit aptior venatibus et abundantior piscibus*). Aby byl dosažitelný z Prahy, dal Přemysl Otakar II. vybudovat ve Zbraslavi „lovecký dvůr s věžemi“, kde později Václav II. – po dlouhém přemlouvání – zřídil cisterciácký klášter Síň královská

¹ CDB I, č. 158, s. 164, č. 399, s. 414. Ve druhém případě jde o *spurium*, které se hlásí k r. 1167, avšak nejspíše vzniklo ke sklonku 12. století, srov. Rostislav NOVÝ, *Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století*, SMP 2, 1991, s. 141.

(*Aula Regia*). Kromě zdatnostní měl lov též výchovnou funkci. Urozená mládež si osvojovala velitelské návyky, učila se řídit a organizovat své okolí.²

Nejen „ušlechtilý“ lov“ činil z lesů zpola zakázané území. Co se dá vysledovat, již frančtí Merovejci a Karlovcí, ale i vládci normanské Anglie činili opatření, jak užítky z lesa vyhradit pro sebe. Nepřekvapí, že pojmy jako „králův les“ (*silva regis*) či označení lidí, kteří mají lesy hlídat a pečovat o ně (*custodes silvae, forestarii* aj.), bývají totožné s terminologií přemyslovských Čech. Logicky, vždyť napříč časem a prostorem měli panovníci na jednom i druhém konci Evropy objektivně stejné zájmy. Protože les byl zdrojem pestrého bohatství a vykrajování darů z „králova lesa“ bývalo příznakem obzvláštní milosti, ačkoliv i poté býval lov v něm často vyhrazován dárci.³

Užitky, které z lesa plynuly, se stěží daly vyčíslit, počínaje latentním využíváním lesa jako doplňkového zdrojem potravy (v dobách hladomorů tomu stěží mohl kdo zabránit) a konče sběrem a rubáním dřeva jako základního paliva. Proto si knížata i králové bohatství zeměpanských hvozdu tolik cenili a jejich těžbu a vy-

² CDB I, č. 402, s. 420; CDB V.3, č. 1464, s. 303; RBM II, č. 2086, s. 900; *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II.18, s. 110; *Petra Žitavského Kronika zbraslavská*, FRB IV, Josef Emler (ed.), Praha 1884, I.38, s. 48–49. O lovectví Přemyslovců a jejich revírech Josef ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských 1198–1253*. Proměna státu a společnosti, Praha 2002, s. 509–510; Idem, *Peruc Čechy a lovecká vášeň knížete Oldřicha*, in: *Peruc v mýtech a dějinách*. Sborník příspěvků k miléniu setkání knížete Oldřicha s Boženou, Peruc 2004, s. 12–15; Idem, *Přemyslovci. Jak žili, vládli, umírali*, Praha 2005, s. 148–167, pro Křivoklátsko Tomáš DURDÍK, *Das System der Königsburgen des 13. Jahrhunderts im Jagdgehege der Přemysliden*, *Castrum bene* 7, 2004, s. 26–56; Alena NACHTMANNOVÁ – Vladislav RAZÍM, *Křivoklát a lovecký hvozd v době přemyslovské*, in: *Přemyslovské Křivoklátsko. 900 let hradu Křivoklátu*, Praha 2010, s. 12–34. Pro Moravu Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000 (= Knižnice Matice moravské 6), s. 192–208, o pozici lovčích a nejvyššího lovčího v komplexu dvorských hodností Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – Jan ZELENKA, *Curia ducis, curia regis*. Panovnícký dvůr za vlády Přemyslovců, Praha 2011 (= Práce Historického ústavu AV ČR, Řada A – Monographia 35), s. 38–118.

³ Z bohaté literatury Heinrich RUBNER, *Untersuchungen zur Forstverfassung des mittelalterlichen Frankreichs*, Wiesbaden 1965 (= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte 49); Josef SEMMLER, *Der Forst des Königs*, in: *Wald im Mittelalter und Renaissance*, Josef Semmler (ed.), Düsseldorf 1991 (= Studia humaniora 17), s. 130–147; Sönke LORENZ, *Der Königforst (forestis) in den Quellen der Merowinger- und Karolingerzeit*. Prolegomena zu einer Geschichte mittelalterlicher Nutzwälder, in: *Mönchtum-Kirche-Herrschaft 750–1000*, Nicola Becker – Eva Hammer (ed.), Sigmaringen 1998, s. 261–285.

užívání pokládali za hájený regál, který později jen zvláštní milostí dávali k užívání. I drobné pychy na lesní zvěři se zapovídaly a trestaly. Dá-li se pokládat Neplachovo líčení, jak Přemysl Otakar II. odňal Čécovi z Budějovic hrad Hlubokou z malicherné příčiny, prý kvůli zající ulovenému v královských lesích, za tendenčně anekdotické, stěží popřeme jeho věcnou podstatu, co vše se v královských lesích hlídalo a kriminalizovalo. Díky náplni své služby, totiž královské lesy strážit, se lovčí, hajní a lesníci nejednou ocitli ve sporu s těmi, kdož z nich chtěli ukrádat. O život tak přišli dva královští lesníci, zabití na plaských statcích (*duo de silvanis nostris*). Až v roce 1277 král Přemysl vrátil klášteru ves Řeporyje, kvůli tomu na čas zabavenou. Vůbec v této době, zdá se, dohled nad lesy přitvrdil. Svědčí o tom králova listina z července 1272, v níž se lidé oseckého kláštera ve Svatoboru a okolí vyjímali z dosahu loketských úředníků, nadto s apelem na „lesníky čili hlídače lesa“ (*nullus forestariorum seu custodum silve*), aby nebránili klášterníkům v užívání lesa tam vymezeného Oseku.⁴

Zvláště města vybavení lesy nadmíru vítala, vždyť byly jejich existenční podmínkou. Na třicet let daroval takový les „k mýcení“ (*silvam ... extirpandam*) obci Uničovu markrabě Vladislav Jindřich, což o deset let později (1223) stvrdil jeho královský bratr. Rovněž neuvěřitelných 800 lánů, o nichž se činí zmínka při lokaci Poličky (1265), mělo jít z větší části na vrub lesa, ač byl projekt odvážnější než realita. K „vylepšení města“ (*in melioracionem civitatis*) a ulehčení přestálých škod daroval v roce 1281 Mikuláš Opavský krnovským měšťanům 24 lesních lánů v Opavici, navíc přesně lokalizovaných podle určitelných bodů (ves Hošťálkova, řeka Opava). V pozdně přemyslovském i následném období, třeba při katastrofických požárech i jinak, ulehčoval král obcím nejen úlevami v berních či jiných zátěžích, ale také svolením k využívání jeho lesů. Opakují se zejména obraty o stavbách domů a jejich opravách (zhruba do poloviny 14. století: 1265 Žatec; 1279 Cheb; formulářový zápis k době Václava II.; 1310 Kolín; 1321 a 1339

⁴ *Neplacha, opata Opatovského, krátká Kronika římská a česká*, FRB III, Josef Emler (ed.), Praha 1882, s. 476; CDB II, č. 246, s. 238; CDB V.2, č. 839, s. 549, 666⁺, s. 300. O hospodářském využití lesa stručně Václav ŠMELHAUS, *Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské*, Praha 1980 (= Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví. Prameny a studie 21), s. 55–58.

Hradec Králové; 1327 Kouřim; 1335 Nymburk; 1348 Písek; 1367 Staré Město pražské).⁵

Ještě před nedávnem souvislý lesní pokryv valem ustupoval. Nejen pražská města, Brno, Olomouc, Litoměřice, ale i „nové“ Budějovice, Chrudim, Polička, Kouřim, Nová Plzeň, Nový Bydžov, na Moravě Litovel nebo Uherské Hradiště i Uherský Brod, se vydatně přičiňovaly o jeho úbytek. Vytvářely kolem sebe husté vesnické zázemí, jehož postupné rozšiřování se dělo právě na úkor lesa. Mimořádné nároky na dřevo, tesařské práce i výdřevy štol pak kladly velké hornické podniky celozemského dosahu, vrcholící na Jihlavsku a Kutnohorsku. Ve vegetační skladbě níže položených lesostepních krajích mělo navrch smíšené listnaté stromoví, v němž převládaly dubo-habrové háje, buky, jinde doubravy promísené borovicí a březinami, ve vyšších a suťovitých polohách se ujímaly květnaté bučiny a další společenstva. Jiný ráz měly lužní porosty a tůňe při meandrujících tocích řek, zejména Ohře, ale i Vltavy (Meziříčí), Labe, dolní Berounky a Moravy. V rostlinné skladbě se tam uplatňovaly luhy, olše a vrboví. Časté záplavy přitom bránily rozvoji křovitého patra. Ještě kartografický materiál z 18. a 19. století svědčí, že některé větší toky se v řadě partií rozbíhaly do více ramen a vytvářely četné říční ostrovy (Vltava, Labe, Berounka), které mizely až při regulacích nové doby. Příznačné to je pro dolní tok Ohře, ještě podle indikačních skic protkané vějířem bočních a mrtvých ramen. K roku 1331 se u Bohušovic vzpomíná „větší ostrov“ (*praeter... insulam majorem*), ale ostrovů tam bylo více. Ostatně i břevnovské falzum, které se hlásí k roku 993, ač k jeho sepsání došlo později, vzpomíná ves Hrdly na Litoměřicku „s přilehlým lesem s bažinami a řekou Ohří až k Labi“ (*villam Heridel... silva odiacente cum paludibus et flumine Ogře usque ad Albiam*), při blízkém Olešku se v doksanské listině z roku 1226 uvádí les Bor (*Oleskec cum Bor adiacente*). Křoviny, vrboví a stromy (*rubeta, salices, arbores*) se vzpomínají při ústí Ohře k roku 1399, z pozdějšího barokního pramene se dochoval údaj k roku 1436, podle nějž

⁵ CDB V.1, č. 457, s. 675, č. 464, s. 685–686; CDB VI.1, č. 45, s. 87; č. 188, s. 241–242; CIM I, č. 89, s. 146–147; CIM II, č. 92, s. 165–166, č. 120, s. 197–198, č. 143, s. 239–240, č. 180, s. 296–298, č. 206, s. 329–330, č. 273, s. 407; *Das urkundliche Formelbuch des königl. Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen*, Johannes Voigt (ed.), in: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 29, 1863, č. 131, s. 138.

se (lužní) lesy rozkládaly od kostela sv. Petra (severní předpolí Doksan) až k Dolánkám (*Waldung von der Kirchen Sanct Peter biss nacher Dolanky sich ausstreckenden*). Dlužno ale připomenout, že v průběhu staletí Ohře v těchto partiích nejednou měnila svůj tok. Hlavní rameno se za Bohušovicemi původně odchylovalo k východu a asi v kilometrové vzdálenosti od nynějšího hlavního řečiště pokračovalo ke splynutí s Labem (dnes je to vedlejší rameno – Stará Ohře u terezínské Malé pevnosti). O hlubokou stopu v těchto posunech se přičinila rovněž výstavba terezínské pevnosti. Zároveň v oblasti Terezína došlo k přemístění některých sídlišť do nových poloh (Nové Kopisty, Travčice).⁶

Vzhledem k rázu hospodaření a ne vždy rytmickému využívání kulturní půdy zarůstaly déle trvající úhory mlázím a křovím, takže hranice mezi ornou a planou půdou nebyla zřetelná. I na to reagují tvary jako „pole orná a neorná“ (*agri culti et inculti*), často obsažené v pertinenčních formulích. Obvykle se pod tím rozumí půda právě obdělávaná a půda dočasně, třeba jako úhor, ležící ladem. Kompenzaci 60 lánů na Poličsku udělil Přemysl Otakar II. klášteru v Litomyšli jak z dosud nevzdělaného, tak již vykloučeného lesa (*sexaginta laneos tam de rudi silva quam de silva extirpata*). Při mýcení nepatřilo k největším obtížím kácení stromů, ale vytrhávání pařezů a kořenů, náročné na čas i kvalitní náčiní. Leckde proto nemuselo jít plošné mýcení až ke kořenům. Takto upravená půda se zemědělsky využívala tak dlouho, pokud se vyplácela, při delším úhoření se měnila v prosvětlený les, což se místy odráží v terminologii. V roce 1336, při vysazování Chotče poblíž Prahy, se vzpomínají pole čili „rubeta“ či země, jež má být obrácena v pole (*dimidium mansum agrorum vel rubetorum seu terre in agros redigende*), podobně vypovídá o něco dříve (1327) královské privilegium pro Kouřim (*sex mansos seu laneos rubetorum nostrorum... pro communibus habendos pascuis... preterquam pre-*

⁶ Rudolf MIKYŠKA a kol., *Geobotanická mapa ČSSR*, Praha 1968–1972; Zdeněk BOHÁČ, *České řeky ve světle písemných pramenů a starých map*, HG 24, 1985, s. 31–54. K lesům a ostrovům na Ohři CDB I, č. 375, s. 349; CDB II, č. 286, s. 281; RBM III, č. 1728, s. 677; Archiv metropolitní kapituly u sv. Víta, kod. III-9, f. 41; Joseph MIKA, *Das ruhmwürdige Doxan, Leitmeritz 1728*, s. 53, o břevnovské listině údajně z r. 993 vydané papežem Jiří PRAŽÁK, *Privilegium pervetustum Boleslai*, in: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách. Ivan Hlaváček – Marie Bláhová (ed.), Praha 1993, s. 13–24.

dicti mansi per eos in agros redacti fuerint). Při zakládání vsi Trnové na Zbraslavsku se zhruba v téže době hovoří o „rubetech“ čili lesu řečeném Trnová (*rubeta... siue silvam dictam wlgariter Tyrnowa*). *Rubetum* tak značí jednak les, jednak ne plnohodnotné pole. Obdobně pružný výraz, ponejvíce křoví, případně vrbové křoví, nízký lesní podrost nebo les, v sobě skrývá pojem *virgultum*.⁷

Jak obtížné bylo v 10. století dospět ze saského a magdeburského směru ku Praze, hlavnímu sídlu boleslavovských Čech, svědčí vzácně uchovaná relace Ibrahima ibn Jakuba (okolo 965). Na 40 mil čekalo poutníka po horách a neschůdných končinách, následně po dřevěném mostu nad bažinou pokračoval asi dvě míle, teprve pak se od konce lesa vcházelo do Prahy. Nevšední údaj o mostu evokuje Hněvin most nad Bílinou (*ad pontem Gnevin iuxta fluvium Belinam*), předchůdce pozdějšího hradu a města Mostu, o němž učinil zmínku Kosmas při líčení Břetislavových válek (1041). Nabízí se lákavé propojení obou údajů, ostatně časově poměrně blízkých, přesto moderní výzkum zůstává ke ztotožnění obou zpráv kritický. Alternativně padl návrh uvažovat o močálovitém a zvláště v obdobích tání a dešťů nsnadno průchozím území kolem Budyně anebo již výše dotčených Hrdel, které by s Ibrahimovou zprávou nebylo v rozporu. Buď jak buď, o lesnatém a bažinatém rázu cestovatelsky kritických partií severozápadních Čech se stěží dá pochybovat.⁸

Již od 11., ve zrychlení ve 12. a v pokračování 13. století se kompaktní masy lesa stahovaly směrem k pohraničním horám, ve vnitrozemí k jádrům vrchovin a plošin. Když v roce 1203 pražský biskup vymezoval farní obvod Rynárce s vypočtením 23 osad, obsahuje tento výčet bezděčnou informaci, že počátkem 13. století proniklo osídlení jižního Pelhřimovska do vysokých poloh Českomoravské

⁷ J. PELIKÁN, *Založení vesnice Chotče*, ČSPSČ 54, 1946, s. 128; CDB V.2, č. 598, s. 192; RBM IV, č. 1191, s. 475; CIM II, č. 143, s. 239–240; DRC, Josef Emler (ed.), Praha 1881, s. 309.

⁸ *Relatio Ibrahim ibn Jakub de itinere slavico, quae traditur apud Al Bekri*, MPH N. S. I., Tadeusz Kowalski (ed.), Cracoviae 1946, s. 49–50; *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, MGH SS rer. Germ. N. S. 2, Bertold Bretholz (ed.), Nachdruck München 1995, II.11, s. 97. K Mostecku a Komořanském jezeru jako Ibrahimově trase kriticky Jan KLÁPŠTĚ, *Raně středověké Mostecko a síť dálkových cest*, AR 37, 1985, s. 502–515, o dolní Ohři hypoteticky Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, *Příspěvek k problematice přechodů Krušných hor v raném středověku*, in: Čechy a Sasko v proměnách dějin, Slavogermanica II. Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et Historica I, 1993, s. 380–381.

vrchoviny. O dvě generace později se „nová“ sídliště v oblasti Trutnova tlačila k samé patě krkonošských velikánů (1260). Měnil se poměr mezi regiony lesními a polními, o nichž hovoří na počátku 12. století Kosmas (*in campestribus... in silvestribus locis*). Vzájemně se lišily přírodním rázem i hospodářským využitím. Mladší členění na „kraje“ a „hory“ má tak svého předchůdce. Otevřené „polní“ oblasti se soustřeďovaly ve starém agrárním jádru v úvalech řek, naopak odlehlejší a vyšší polohy vně polních krajin patřily k „lesním místům“. Široké příhraniční pásmo hluboko do 13. století stále ovládaly neprostupné hvozdy, vnikající místy hluboko do vnitrozemí (výjimkou byla jižní Morava). Souvisleji využívaná plocha dlouho nepřesahovala asi 15–20 % celkové rozlohy Čech, na Moravě byla situace příznivější.⁹

Sídelně rekonstrukční pohledy sice nabízejí průniky do vybraných oblastí a mikroregionů, obecněji kvantifikovatelný pohled však uniká. Přesto některé sondy dávají alespoň hrubou představu o intenzitě takových pohybů. Na Zbraslavsku v jižním zápolí Prahy ještě ve 12. století zaujímal souvislý les asi $\frac{4}{5}$ veškeré plochy, do počátku 15. století se jeho stav snížil o polovinu. Ještě kontrastněji se v nepřízeň souvislého lesa vyvíjelo střední Povltaví, kde se největší lesní úbytky odehrály v letech 1150–1250. Jiné byly výchozí podmínky na Litoměřicku, časně a hustě zalidněném kraji na styku Labe s dolního Poohří. Osídlené polohy tam brzy zaujaly téměř polovinu rozlohy studovaného území, takže k osazení zbývaly jen svažovité partie Českého středohoří, protkávané ve 13. a 14. století drobnými vesnicemi s nevelkou plužinou. Opět jiný typ představuje Černokostecko příslušné zprvu k hradu v Kouřimi. Zemědělsky málo vhodný region sevřený Kostelcem nad Černými lesy, Jevany a Mukařovem byl osazován v první polovině 13. století, po dvou třech generacích však nastala hospodářská stagnace a řada osídlených poloh zanikla. Poustky opět překryl takřka souvislý les.¹⁰

⁹ CDB II, č. 33, s. 30–31; CDB V.1, č. 222⁺, s. 344–345, k Rynárci Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005 (= Edice Česká historie 15), s. 192–193, o rozlišení krajů *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, III.52, s. 225, o tom Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1198)*, Praha 2007² (= Edice Česká historie 2), s. 15–16.

¹⁰ Srovnej rekonstrukční podklady Zdeněk BOHÁČ, *Osídlení raně středověkých Čech ve světle památek románské architektury*, FHB 1, 1979, s. 155–176., mapka 10; Josef ŽEMLIČKA, *Osídlení Zbraslavska od 10. do počátku 15. století*, PA 65, 1974, s. 432; TÝŽ, *Vývoj osídlení dol-*

Ustupující a klučený hvozd (*silva, nemor*) za sebou nechával zalesněné ostrůvky, zahlcované poli, loukami, pastvinami. Přirozený lesní pokryv se držel v těsných údolních korytech řek, nevhodných k polnímu využití (střední Vltavy, Berounka, Ohře, některé moravské řeky). Ostatně ani bez lesa středověký člověk žít neuměl, stýkal a potýkal se s ním na každém kroku. Les byl nedílnou součástí celoročních agrárních cyklů. Při obecném nedostatku pastvin a luk, někdy společných pro více vesnic, se jako doplňková složka v lesích spásal skot a brav, a ještě v 16. a 17. století byly listnaté lesy, velkým dílem dubové a bukové, využívány na podzim jako sytá pastva zejména vepřů. I středověkou praxi dosvědčují adresné doklady, třeba spor louckého opata s městem Znojmem (1272) reguloval právě takové eventuality. Soudním výrokem bylo městu zakázáno, aby svůj dobytek nechával pást v klášterních lesích, podobně jako v křovinách nebo obdělávaných či neobdělávaných vinicích, pouze na opuštěných polích se to připouštělo (*in nulla silva ecclesie Lucensis nec virgultis nec in vineis, cultis vel incultis, sed solum in campis desertis pascuntur*). Zřejmě aby se zamezilo jejich úplnému zplanění. Vlídňejším byl k potřebám znojenských měšťanů Václav II., který jim v roce 1303 „k polepšení“ (*pro melioracione*) daroval les Leskovec s dodatkem, že jej mají využívat jako pastvinu (*pro pascuis habeant siluam ipsam*). Také svolení Jana Lucemburského z května 1325 vypovídá, že berounská městská obec může vyhánět dobytek na pastvu do královského lesa Zdejciny (později ves severozápadně od Berouna), jak se dalo od starodávna (*pascua communia et communes meatus seu pecorum transitus tam in silua nostra Gdyczina, quam*), podobně jako město Písek mohlo svolením Karla IV. z roku 1348 bez překážky spásat dobytek v okolních královských lesích a hájích (*peccora sua parva et magna in predictis nemoribus et siluis nostris in locis*). Lesní přebytky dodávaly sídlitím i usedlostem nezbytné topivo. Les náležel k vesnici jako vesnice k němu. Někde, jako v lesnatých partiích Verneřického středohoří, zůstávala převaha lesa nad kultivovanými místy natolik dominantní (a trvá vlastně dodnes), že při jistém prodeji ze srpna 1238 bylo vhodnější uvést „les Proboštov s vesnicemi v něm usazenými“ (*silvam Probostow cum villis quibusdam infra collocatis*), což bylo příhodnější vzhledem k tomu, že kolonizační proces tam ještě

ního *Poohří a Českého středohoří do 14. století*, Praha 1980, s. 50–117; Jan KLÁPŠTĚ, *Středověké osídlení Černokostečka*, PA 69, 1978, s. 423–475.

nebyl ukončen a vznikaly nové sídlištní polohy. Sám název lesa se zároveň přenesl na jednu z těchto vesnic (Proboštov). Ostatně les, nepříliš velký a situovaný uvnitř starého sídelního jádra, mohl být samostatně objektem králova darování, jako les Bor mezi Kolínem a Čáslavi (*silvam dictam Bor, iacentem inter Coloniam et Chazlaviam*), který Přemysl Otakar II. v nouzi nejvyšší v létě 1278 (opětovně) prodával klášteru v Sedlci, nebo les Dříň poblíž Keblic na Litoměřicku, darovaný v roce 1292 oseckému klášteru (*sylyam nostram Drien ... sitam iuxta Kobelitz in Luthomericensi provincia*). Formou odškodnění přišli augustiniáni z Koruny u Krasíkova k několika lesním celkům na Moravskotřebovsku, vyňatých patrně z „katastrů“ příslušných vesnic (1281).¹¹

Nejen vesnice, také města přicházela s lesem do blízkého styku, obvykle hned při svém budování. V roce 1265 vydal král Přemysl Otakar II. privilegium, jejímž zněním pověřil lokátora Konráda z Limberka (dnes ves Pomezí), aby uvedl v život město Poličky, účelně svázané s vesnicemi jednak již trvajících, jednak v budoucnu vzniklými (*villarum omnium, que sunt in presenti et fient in posterum infra dictas metas*). Samozřejmě na úkor lesa. Když v březnu 1276 opat hradištského kláštera Budiš emfyteuticky vysazoval město Hranice na řece Bečvě (*Alba Ecclesia*) rychtáři Thamovi, patřily k městskému příslušenství jak vyklučená pole (*cum agris ibidem extirpatis*), tak les přiléhající k témuž městu (*quadam silva eidem civitati adiacente*). Během plánované kolonizační akce měl být proměněn v kulturní půdu a na takto získaných plochách se počítalo s dalšími lokačními podniky (*silva... extirpanda et locanda*). O zpřesňujících podmínkách se v obsažné listině hovoří na dalších místech, také že na každých 50 lánů vydobytých z lesa a těšících se 20 letům svobody se počítá s novou vesnicí vybavenou vším potřebným (krčma, mlýn, kovárna aj.). Ale doba po Moravském poli takovým velkorysým záměrům nepřála a v roce 1292, za jiného opata a s jiným lokátorem, se pokus opakoval.¹²

¹¹ CDB III.2, č. 193, s. 245, č. 196, s. 251; CDB V.2, č. 675, s. 309–311, č. 877, s. 614; CDB VI.1, č. 148, s. 197; RBM II, č. 1584, s. 682, č. 1956, s. 841; CIM II, č. 136, s. 227–228, č. 273, s. 407. K využití lesů pro pastvu ještě v mladším období Josef PETRÁŇ, *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*, Praha 1963 (= Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica – Monographia 5), s. 120–130.

¹² CDB V.1, č. 457, s. 673–677; CDB V.2, č. 805, s. 494–496; RBM II, č. 1568, s. 672–673.

Les býval vsouván do pertinenčních formulí, kde se obecně a mechanicky vypočítávalo, co všechno k prodávanému (kupovanému, směňovanému, pronajímanému) místu patří. Jak to v roce 1287 učinila vyšehradská kapitula, když dvěma svým členům vysadila jisté statky „se všemi právy, lesem, poli ornými a neornými, pastvinami, loukami, vodami, rybolovem, mlýny a všemi náležitostmi“ (*cum universis iuribus, silua, agris cultis et incultis, pascuis, pratis, aquis, piscationibus, molendinis et aliis omnibus attinenciis*). Někdy se zpřesňovala povaha takového lesa. Když v únoru 1274 biskup Bruno udělil rytíři Mravkovi lenním právem ves Mořkov v západním výběžku Moravskoslezských Beskyd, stalo se tak vedle polí, vod, potoků, luk apod. s „lesy stejně tak vzdělanými jako nevzdělanými“ (*nemoribus, cultis pariter et non cultis*). Jindy se v téže krajině mluví o 20 lánech, kde do nynějška stával les (1270, *viginti mansis, in quibus adhuc nemus existit*). Jak velký les býval anebo jestli se vůbec v udávaném místě nějaký lesík či háj opravdu nacházel (v otevřené hustě osídlené krajině tomu tak mohlo být), z těchto formulí obvykle nevyčteme, sama automatická účast „lesní položky“ však dokládala, že les, lesík, háj patřil k atributům řádně vybavené vesnice či majetkového svazku. Někdy se jeho status řídil zvláštním režimem. V roce 1267 se řešila kauza jistého lesa o pěti jitrech (něco více než 1 ha), který patřil k vesnici pražské kapituly (*ad nostram villam spectantem*), nicméně *iure hereditario* jej držel Půta ze Mšeného. Nevlastnil ho, ale jistým právem užíval, což místním lidem činilo obtíže. Nebo příštího roku Hartman z Čeblovic odkázal klášteru v Zábřdovicích ves Bukovinu (u Blanska), avšak s výjimkou tamního lesa (*preter silvam*). Jako svébytné položky, náležité k jednotlivým vesnicím (*silva pertinens ad eandem villam apod.*), evidovaly lesy některé pečlivější vrchnosti třeba v urbářích, jak učinili zbraslavští cisterciáci v sepsání z roku 1342. V případě Slap se tam uvádí lesních celků více, některé rozlišené vlastními jmény (*Bork, Wicz, Chlum*).¹³

S lesy, lesíky a hájky ve svém okolí se člověk učil žít a ke svým potřebám využívat. Ani během 13. a 14. století přitom nezůstávaly starší zasedlé terény bez

¹³ CDB V.2, č. 536, s. 94, č. 551, s. 115, č. 607, s. 207, č. 724, s. 381; RBM II, č. 1428, s. 616; DRC, 309–310. O roli lesa v německé kulturní krajině a jeho sepětí s agrárními činnostmi Armin GERSTENHAUER, *Die Stellung des Waldes in der deutschen Kulturlandschaft des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, in: *Wald im Mittelalter und Renaissance*, Josef Semmler (ed.), Düsseldorf 1991 (= *Studia humaniora* 17), s. 16–26.

pohybu, naopak podnětů k různým třecím plochám zůstávalo víc než dost. V řadě oblastí sídelního jádra, na dolním Poohří, Bílinsku, Chrudimsku i jinde se dají pozorovat náběhy ke koncentraci osídlení, spojenou s hlubokými zásahy do vzhledu vesnic i jejich plužin. Neuspořádaná změť polí a jejich rezerv se během těchto inovací měnila v pravidelněji členěnou plužinu, jejíž hospodáři se zároveň museli přizpůsobovat regulovaným vícepolním systémům a všemu, co s tím souviselo (vázaná následnost obdělávání aj.). Zároveň mizela drobná sídliště a osídlené polohy, stahované do hromadných vesnic, třebaže to nebyl jev všeobecně rozšířený. Podobné tendence se mohly prosazovat spíše v rámci větších scelených dominií, kde „silná“ vrchnost sledovala hospodářskou perspektivu, nežli v roztržitých majetcích, o něž se dělilo třeba několik vladyckých rodů. Sám proces, zahájený ještě ve 13. století, se protáhl do dalšího věku. I v souvisle zalidněných regionech stále zůstávaly plošné mezery, které se nabízely k zaplnění. Na úkor lesa, hájků, volných úhorů, odlehlých pastvin. Leckde přitom mohlo docházet ke stlačování a umenšování „katastrů“ starších sídlištních jednotek, které dříve ani rozměřeny nebyvaly, vždyť si toho nežádala potřeba. Mohly vznikat spory o přístupy k vodě a zakládání mlýnů. Objektivně sílil tlak na pevné vymezení „katastrálních“ obvodů. Bezprostředním podnětem k tomu obvykle bývaly majetkové spory. Mohlo se tak dít třeba formou „objezdů“, jejichž instituce byla staršího původu. Komisionálně zpřesňované hraniční popisy se často měnily v detailní vykreslení krajiny s důrazem na body (*metae*), které měly sloužit k orientaci. Po vleklých dohadách se třeba v roce 1275 uzavíralo vymezení mezi vesnicemi hradištského kláštera a olomouckým děkanstvím na Olomoucku, složitým i díky tomu, že se proplétaly. Jednáním skončilo dohodou o společných pastvištích (*pascua vero hominibus prefate ville communia erunt*). Jedno z takových měření se uskutečnilo i v roce 1280 mezi Kojetínem, statkem pražského biskupa, a hradištskou vsí Bezměrovem, citlivější o to více, že se jednalo o soutok Moravy s říčkou Haná. Jako body, o něž se komise s účastenstvím svědků obojí strany, také lesníky a ministeriály, opírala, se v popisu nové „trvalé“ hranice ohlašují most, cesty, další vodoteče a zřejmě rybník nebo bažina (*stagnum*), využity byly také umělé mezní body zvané kopce (*mete sunt facte, que Kopczi dicuntur*). Opravdu ukázkový je příklad z července 1275, v němž Představ z (Režného) Újezdu činí směnu s klášterem v Alzelle o ves Veselí (později zaniklá) poblíž Lovosic. Zachován je český přepis z 16. století, obsahující i svě-

dectví o pomístních názvech. Podobných, více či méně detailních mezních popisů, náhle vystupuje celá řada.¹⁴

Tenčily se hájky a remízky tradičního sídelního jádra, popřípadě plochy hojnějšího zalesnění. I tam, kde se les udržoval, trpěl „plánovanými“ úbytky. Tak biskup Bruno postoupil lennímu držiteli Želče „dva lány na hoře u Kroměříže k vykácení“ (*duos laneos in monte circa Cremser extirpandos*), přičemž „horou“ se mohl rozumět také les (1274). Sám „velký les“ se přitom lidem z polních krajů vzdaloval, pokračoval sídelní tlak do odlehlých a vyvýšených regionů. V době smrti Václava II. (1305) ve vnitrozemí celistvě vzdorovaly už jen podbrdské Hřebenky a vlastní Brdy, hornictvím nezasazené úseky Českomoravské vrchoviny a ostrůvky směrem do jižních a jihozápadních Čech. Stále se dalo lesem takřka nepřerušovaně kráčet napříč starým loveckým hvozdem z Křivoklátska téměř k Plzni. Jinde se osídlení rozběhlo až k patám hraničních hvozdů, jejichž nejširší pásy se držely v oblasti Krkonoš, Jizerských hor a zvláště Jeseníků a Beskyd. Spojení „se světem“ ale již navázalo Úpsko čili Trutnovsko, Českolipsko, Podještědí, dlouho netknuté Policko s Broumovskem, Moravskotřebovsko, osídlovala se Dražanská vrchovina a širší Brněnsko.¹⁵

Pojem „lesa“, rozuměj lesa temného, hučícího a vzdáleného, neměl u středověkého člověka dobrý zvuk. Lidé se báli jeho tajemnosti. Měly v něm žít nadpřirozené bytosti, stával se útočištěm špatnosti, kouzel a zakletí. Přispívalo k tomu echo a úcta starých časů, kdy se stromy, posvátné háje, křižovatky a studánky měnily v objekty „pohanské“ úcty, která i po dovršení christianizace bezděčně vyzařovala do okolí. Kolik pohádek ze všech dílů Evropy, od západu na východ, se odehrává v lesních ústraních, na lesních cestách a ve skalních bludištích, co špatného se tam

¹⁴ CDB V.2, č. 797, s. 483–484, č. 819, s. 515; CDB VI.1, č. 90, s. 144–145. K těmto otázkám Zdeněk BOHÁČ, *Katastry – málo využitý pramen k dějinám osídlení*, HG 20, 1982, s. 15–87; Dalibor JANIŠ – Jana ŠENKÝŘOVÁ, *Hranice statků a pozemků – jejich zachycení v písemných (právních) pramenech*, AH 29, 2004, s. 193–202; Markéta MARKOVÁ, *Grenzen und Grenzmarkierung in der mittelalterlichen Natur*, Historica. Series Nova 14, 2010, s. 195–203, o vztahu sídlištní přestavby k formám majetkové držby J. ŽEMLIČKA, *Vývoj osídlení*, s. 153–156 (s instruktážní tabulkou).

¹⁵ CDB V.2, č. 726, s. 385. Důkladnější sídelně historická rekonstrukce na českomoravské úrovni dodnes prakticky není k dispozici.

mělo přihodit. Přesto ani obávaný hvozd a temný les nebyl prázden lidských stop. Do jeho okrajů vháněli poblíž usedlí rolníci svůj dobytek, případně les sami vyhledávali, aby v dobách bídy a hladu jejich rodiny přečkaly to nejhorší. V lesích, co nejdále od svých pánů a vrchností, se skrývali psanci a lapkové. Milíře pálili na mýtinách uhlíři, dávky medu a vosku zajišťovali brtníci (med ovšem dávalo i pěstované včelařství v polních krajích). Později, to již v pozdním středověku, přibývali skláři, jejichž činnost si žádala hodně vody a dřeva. Ani „velký les“ nebyl tedy místem, kam by lidská noha nevstoupila, o těchto zapomínaných lidech však prameny obvykle mlčí. Jen zřídka vstupovali do spektra listin a urbářů.¹⁶

A co více, od 11. století les všeho druhu pod náporom seker a rýčů valem ubýval. Prameny začínají hovořit o vesnicích vzdělaných v lesích, jako závět Hroznaty Tepelského z konce 12. století, v níž velmož poděluje své *milites* právě takovými nepochybně drobnými a čerstvě vzdělanými sídlišti (*De villis autem, quas in silvis tenuerunt*). Králova listina pro vizovický klášter, datovaná lednem 1263, byla sice podle originálu sestavena ve druhé polovině 14. století, nicméně skutečnost, že v daru Smila ze Střílek se nalézaly i vesnice zakládáné v lesích (*villas circum monasterium sitas et adhuc plurimis in eodem nemore circumquaque locandas*), nebylo třeba nijak zastírat. Klučení, mýcení, budování zprvu provizorních obydlí i vytyčování budoucích polí lákalo „hosty“, osadníky a kolonisty o to více, že odchodem na lesní půdu, obracenou v užitek, unikali z dřívější závislosti. Nebylo důležité, zda patřili k „domácím“ nebo „cizím“. Jistě, vstupovali přitom do svazků nových, avšak „právo“ lidí obracejících nehostinné končiny v ornou půdu se od pozdní antiky těšilo respektu. Společné kultivační práce žádaly jistou míru organizace a výsledky se mohly dostavit až po čase. Proto „léta svobody“, proto se dá v obrazné paralele (*Stadtluft macht frei*) říci, že kromě města i „les osvobozoval“. Nové sídelní struktury někde vznikaly v rámci tak řečených „újezdů“, územně vymezených říčními toky a nabývaných hlavně církevními korporacemi. Pro újezd, ve slovan-ské řeči *objezda*, latinsky *circuitus*, v němčině *umreit* se užívalo také jiných synonym

¹⁶ V hutné zkratce načrtnul spíše negativní obraz lesa v pocitech středověkého člověka Jacques LE GOFF, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991, s. 143–146. O roli posvátných lesů a hájů (dobře jsou známy kupříkladu Kosmovy výroky) ve středoevropském kulturním okruhu sebral doklady již Čeněk ZÍBRT, *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*, Praha 1995 (původně 1894), s. 35–38.

(*ambitus, praedium*), ale také les (*silva*), což poukazuje na jejich zalesněný ráz. Množství místních jmen spojených s Újezdy zůstává svědectvím o tomto fenoménu, v detailu poznaném ve studií Tomáše Velímského pro severozápadní Čechy. Osazování většinou začalo okolo poloviny 12. století a mělo pokračování. Kromě zřetelného úbytku lesa a naopak nárůstu kulturní půdy nelze zapomínat ani na demografický efekt, začleňující „újezdní“ krajinu do hospodářských vazeb regionů. O fázi později se do shodného procesu začlenily Lhoty a Lhotky, ze své podstaty evokující „lhůty“ daňové svobody, přestože ne vždy to tuto realitu dosvědčuje.¹⁷

Zatímco vnitrozemské lesy se pozvolna rozpadaly do tříště stále menších izolovaných celků, ustupovaly stabilnější hraniční hvozdy spíše v jakési frontě, která se posouvala „ke středu lesa“. Jen místy je protínaly stezky a dálkové komunikace. Ostatně samy hory a jejich hřebeny byly v očích současníků „lesem“, vždyť lesy je dokonale pokrývaly. Takže ani ne tak horstva, ale „les“, již ve franckých, východo-franckých či bavorských pramenech označovaný jako severní nebo český les (*Nortwald, Nortuuald, silva Boemica, nemor Boemicus* apod.), měl dělit Čechy od sousedů. Například hildesheimské anály podtrhují úlohu lesa, rozdělujícího Čechy a Sasko (*quae Bohemiam a Saxonia disternant*). „Prostředkem hvozdu“ (*in media silva*) také probíhala „státní“ hranice, jak to zmiňuje řada údajů v letopisech, kronikách i listinách. Hranice tudíž dlouho nebyla pevně a po vzájemné dohodě určenou linií, ale mohla se posouvat podle toho, jak se na jedné či druhé straně ukrajovalo z „lesa“. Jelikož pomezí horstva se obvykle štěpila ve více hřbetů, mohla být hraniční čára navíc předmětem licitací. I proto se jako dalšího ukazatele využívalo průběhu toků, jak to sděluje již tzv. popis hranic pražského biskupství (*Tugust que tendit ad medium fluminis Chub*). Teprve od konce 12. století

¹⁷ K přirovnání s městem Rudolf HIESTAND, *Waldluft macht frei*, in: *Wald im Mittelalter und Renaissance*. Josef Semmler (ed.), Düsseldorf 1991 (= *Studia humaniora* 17), s. 45–68. K tomu nověji Zdeněk BOHÁČ, *Újezdy a Lhoty*. Příspěvek k dějinám osídlení středověkých Čech, HG 12, 1974, s. 3–25; Jaroslav TEPLÝ, *Příspěvek k problematice okrsku zvaného v listinných pramenech „circuitus“*, *Východočeský sborník historický* 6, 1997, s. 9–32; Tomáš VELÍMSKÝ, *Trans montes, ad fontes! (Přes hory, k pramenům!)*. K roli újezdů při středověké kolonizaci středních a vyšších poloh na území severozápadních Čech, Most 1998. *Milites Hroznaty CDB I*, č. 357, s. 324, o vesnicích vizovického kláštera CDB V.1., č. 366⁺⁺, s. 544, k listině s další literaturou Tomáš BOROVSÝ, *Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*, Brno 2005 (= *Knihnice Matice moravské* 16), s. 36–37.

se dá zaznamenat smluvní vytyčování sporných hraničních úseků v terénu. Spory o Vitorazsko měl ukončit rozhodčí výrok z roku 1179, v němž jako hraniční body (*termini*) posloužily hory, soutoky potoků, brody a místní názvy.¹⁸

Přírodní vymezení české kotliny trvale stabilizovalo politickou hranici, výjimky nebyly četné (Donínsko, Kladsko, Vitorazsko, Žitavsko, součástí Čech dlouho nebylo Chebsko). Složitěji se vyvíjela moravská hranice, sahající na jihu původně téměř k Dunaji a zatlačené k dyjské linii okolo poloviny 11. století. Na její zranitelnost upozornil Kosmas slovy, že ji netvořil „ani hvozd, ani hory, ani žádné jiné překážky, nýbrž jen říčka Dyje“ (*non silva, non montes, non aliqua obstacula derimant, sed rivulus, nomine Dia*). Tento úsek hájila soustava postupně budovaných hradů, naopak lesní bariéry činily bezpečnou hranici Čech. V případě ohrožení bývaly zemské brány opatřovány „přesekami“, tedy lesními zátarasy budovanými z poražených kmenů. Povinnost účasti na těchto obranných pracích náležela k zemským robotám (*ad succidendum silvam, quod presecatur apod.*), jíž panovník dlouho nerad promíjel. Až Přemysl Otakar I. začal s hromadnějším uvolňováním církvi náležejícím lidí od této zátěže. I české prostředí znalo instituci „stráží“, chápaných někdy jako výrazné body v terénu (*usque ad custodiam, quod vulgariter dicitur ztrasa*). Lidé zapojení do strážní soustavy měli za úkol dbát o hraniční hvozd, hlídat „střed lesa“, bdít na veřejných cestách, zemskými branami, případně vybírat cla (*homines, qui vulgo ztras appellantur quorum erant officium quandam villam custodire*). Z úkolů hájení česko-bavorské hranice se zčásti vyvinuli Chodové, usazení kolem Domažlic, Přimdy a Tachova.¹⁹

¹⁸ *Annales Hildesheimenses*, MGH SS rer. Germ. VIII, Georg Waitz (ed.), Hannoverae 1878, s. 115; CDB I, č. 86, s. 94, č. 291, s. 257–260. Po starších pracích ještě z 19. století zdůraznil geografickou jednotu českého území Josef DOBIÁŠ, *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze?*, *Historica* 6, 1963, s. 5–44, celistvý přehled o hraničení Čech a Moravy podal Hans-Jürgen KARP, *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzsaum*, Köln – Wien 1972 (= *Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands* 9), s. 92–112.

¹⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II.35, s. 131. Ohledně přeseků CDB II, č. 216, s. 201, č. 217, s. 204, č. 227, s. 211, č. 286, s. 282 (a některá *spuria*), ke strážím CDB I, č. 156, s. 160, č. 158, s. 164. O soustavě stráží s poukazem na možnost využití místních a pomístních jmen Pavel CHOC, *S mečem i štítem. České raně feudální vojenství*, Praha 1967, s. 288–290. Otázkou

Vstup do 13. století signalizoval, že hranici na zemské úrovni bude třeba hájit jinak, než dříve. Aby nedocházelo k postupnému „ukrajování“ ze hmoty českomoravského jádra, nemohly již dost dobře sloužit staré prostředky, doba si žádala aktivnější účast jak panovníka, tak emancipované zemské reprezentace. Závěr „knížecí“ doby ukázal, v jak hrozivý nástroj se může změnit sídelní postup vedený z odvrácené strany hranice. Již příběh o hradu, vystavěném podle Kosmy „jakýmiisi Němci“ (*quidam ex Teutonicis*) v pomezním hvozdu (obvykle se uvažuje o Přimdě) a dobytém v roce 1121 českým knížetem, svědčí jednak o zdlouhavé cestě informací, co se na hranicích děje, jednak o nevyhraněnosti této hranice. Avšak vážnější než podobné „černé“ akce byl tlak, který z Bavorska, Chebska i Rakous mířil do „středu lesa“, čímž se hranice jakoby fakticky posouvala do českého vnitrozemí. V tomto směru vyvíjel značné kultivační aktivity cisterciácký klášter ve Waldsassen v Chebsku, místy pronikli jeho osadníci do českého Sedlecka. Vladislav II. i jeho syn Bedřich klášteru vykloučený újezd sice formálně schválili, nicméně zdůraznili jeho příslušnost k Čechám. Jiné osudy mělo české panství na Vitorazsku, kraj v okolí dnes rakouské Weitry na horní Lužnici. Původně náležel k Čechám a teprve usilovná kolonizace kláštera ve Světlé (Zwettl) a Kuenringů jej od poloviny 12. století české správě odcizovala. Kvůli tomu zahájil Soběslav II. s rakouským vévodou krvavou válku, avšak jeho nástupce Bedřich uznal Barbarossův rozhodčí výrok z roku 1179 (viz výše) a sporných částí Vitorazska se zřekl. Otevřela se cesta k úplné ztrátě celé vitorazské oblasti.²⁰

dodnes zůstává původ západočeských Chodů. Zatímco Eduard MAUR, *Chodové. Historie a historická tradice*, Praha 1984 (= AUC, Philosophica et Historica. Monographie, 90–1981), s. 7–15, pochybuje o spojení Chodů s raně středověkými „strážemi“, oživil takovou možnost Jan LEŠNY, *Umocnienia połowe zachodniego pogranicza Polski w X–XIII wieku na tle analogicznych urzędzeń obronnych Słowiańszczyzny*, in: *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Lech Leciejewicz (ed.), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1984 (= Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu, Prace Komisji Archeologicznej 1), s. 121, srovnej též Jiří JÁNSKÝ, *Kronika česko-bavorské hranice*, I. (1400–1426), Domažlice 2001, s. 27–28.

²⁰ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, III.48, s. 220, dále Josef Vítězslav ŠIMÁK, *České dějiny*, I.5. Středověká kolonisace v zemích českých, Praha 1938, s. 544–546; Luděk JIRÁSKO, *Vývoj česko-rakouské hranice na Novobystřicku do 15. století*, JSH 46, 1977, s. 8–24; Josef ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar I. Panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu*, Praha 1990, s. 150–151.

Za těchto okolností se měnila i strategie ochrany hranic. Horské výšinné hvozdy se sice zdály být oporou, ale jen do jisté chvíle. I z české strany proto následovaly kolonizační postup blíže věnci hraničních horstev. Královská moc nebránila, naopak povzbuzovala vybrané dvorské rody, aby těžiště svých územních a vlastnických zájmů přesouvaly do pohraničních oblastí, případně aby jejich hrady tvořily součást pevnostního systému obrany země. Hrabišici na severozápadě, Markvartici a Ronovci v severním pohraničí, Švábeničtí na severovýchodě i další v Čechách a na Moravě (Šternberkové aj.), upevňující své pozice v „lesních“ krajích i za jejich obvodem, se ujímaly takové role, podobně jako kláštery, svými silami zalidňující pásma mezi sídelním jádrem a pomezním hvozdem, případně na zemské hranici: benediktini z Břevnova (Broumovsko), Třebíče či Kladrub, cisterciáci z Oseka, Velehradu a královské Zlaté Koruny, ale i premonstráti z Litomyšle, Teplé včetně ženské odnože z Doksan (majetky a újezdy na horní Ohři). Jmenovitě panské rody se ve „svých“ územích zpevnily natolik, že Přemysl Otakar II. se jejich ambice nejenže snažil tlumit a omezovat (typicky Vítkovci), ale sám začal budovat své opory „nové generace“. Nejen hrady a městské pevnosti, ale i manské (lenní, ministeriální) soustavy, které se podle králových vizí měly stát pilíři vládní autority vně sídelního jádra Čech (Loketsko, Kladsko, Úpsko/Trutnovsko, Bezdězsko, případně další). Právě třetí čtvrtina 13. století byly plná takových pohybů, přesunů a tvorby nových spádových center městského rázu, které často tvořily jakousi prvosledovou „záchytnou“ linii. Trvalé války a napětí s Witelsbachy přispěly k budování otakarovských měst na jihozápadě (Domažlice, Klatovy, Tachov, Sušice) v pokračování s hradem ve Vimperku, na východě patří k typovým vzorům městské lokace Uherského Hradiště a Uherského Brodu se zeměpanskými hrady ve Strážnici, (Uherském) Ostrohu a Veselí.²¹

Na jedné straně se upevňovalo sídelní zázemí na domácí straně českých hor, na druhé hvozdy logicky ustupoval „do hor“, či přesněji k jejich hřebenům. V nejužších

²¹ K těmto procesům se váže četná literatura, alespoň částečně v komplexu Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české*, II. 1197–120, Praha – Litomyšl 2000, s. 162–205; Idem, *Velké dějiny zemí Koruny české*, III. 1250–1310, Praha – Litomyšl 20002, s. 231–313; Josef ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha 2011, s. 352–389, k obranným opatřením ve 13. století Vladislav RAZÍM, *K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století*, *Archaeologia historica* 29, 2004, s. 141–160.

partiích se naopak osídlení z Čech místy přelévalo za „střed lesa“, konkrétně do Míšeňska. Svědčí o tom majetky Rýzmburků na saské straně Krušných hor, které lze vysledovat ve 13. století. K hlavním bodům patřila Sayda (česky Zavidov) a hrady Boršenštejn a Rechenberg, upomínající jednak na jméno Boreš, jednak na hrábě (německy Rechen) v hrabišickém znaku. Jak se zdá, tuto nevelkou, leč strategickou oblast „Borešové“ osazovali jako český kolonizační průnik ve směru na Freiberg, kde již od dřívějšíka trvalo bohaté stříbrné dolování.²²

V době smrti Václava III. (1306), na konci přemyslovské epochy, proto stojíme před jiným obrazem lesa než v čase Zlaté buly sicilské (1212). Jeho šíře se tenčila. Ukončovaná kolonizace a další ukrajování z pomezího hvozdu dále oslabovaly jeho rozsah, čímž byl formálně poškozován panovník, k jeho regáliím lesní bohatství náleželo. Přesto bohatství českých lesů, s nímž se prý jinde v (zjevně římském) království nesetkáváme, vzdal v *Maiestas Carolina* hold Karel IV. (*quarum dempsitas arborum admiranda proceritas non inter minimas particulas regni glorie est notanda*), aby v další článku apeloval na jejich uchování včetně zákazů jeho kácení, zcizování a prodávání (*incidere aut exportare lignum aliquod ex silvis ipsis seu alienare vel vendere*).²³

Úbytky lesa a jeho kultivace se řadily k nejvýraznějším proměnám na prahu mladšího středověku, ač to byl jev protažený v čase a začínal v hluboké minulosti. Průběžné odlesňování mělo však i stinné, řekněme „ekologické“ dopady. Mýcení

²² Otázkám hrabišické držby v saském Krušnohoří se dotkl již Hans BESCHORNER, *Die Herrschaft Riesenburg und ihre Besitzer bis zum Übergang in wettinischen Besitz*, in: *Forschungen zur Geschichte Sachsens und Böhmens*, Rudolf Kötzschke (ed.), Dresden 1937, s. 92–128. Bohatá literatura již od 19. století existuje k cestám v této oblasti, z aktuálnějších shrnutí Eva ČERNÁ – Tomáš VELÍMSKÝ, *Česko-saské kontakty kontakty a problematika středověkých cest přes Krušné hory a Děčínské stěny*, in: *Čechy a Sasko v proměnách dějin*, Slavogermanica II. Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et Historica I, 1993, s. 359–372; Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, *Příspěvek k problematice přechodů Krušných hor v raném středověku*, in: *Čechy a Sasko v proměnách dějin*, Slavogermanica II. Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et Historica I, 1993, s. 373–389; problematiku moderně shrnul Tomáš VELÍMSKÝ, *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002 (= Edice Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska 1), s. 96–102.

²³ *Maiestas Carolina. Der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*, Bernd-Ulrich Hergemöller (ed.), München 1995 (= Veröffentlichungen des Collegium carolinum 74), čl. 49–50, s. 132–137.

a kácení lesů provázela eroze, následovaná odplavováním uvolněné lesní půdy a jejím usazováním v meandrujících říčních tocích. Na Moravě to poznamenalo ještě dnes výrazný lužní cíp sevřený řekami Dyjí a Moravou, kde díky zvýšené spotřebě dřeva (také pro stavbu mohutných opevnění) již od 9. století probíhalo radikální odlesňování. V jeho důsledku se zanášela říční koryta, takže na konci velkomoravského období voda ohrožovala nízko situovanou pevnost na Pohansku. Jak ukazují paleobotanické rozbory, mizely porosty dubů, jasanů, habrů, dokonce i borovice a břízy. Již od sklonku 12. století nabíhající odlesňování Českomoravské vrchoviny, později umocněné rozmachem hornické činnosti na Jihlavsku a Brodsku, způsobilo, že podle některých odhadů se počátkem 14. století snížil původní rozsah lesa asi na 30 %. Intenzivní mýcení horských a podhorských terénů na jihozápadě Moravy a zejména v oblasti Jeseníků a Beskyd navíc zanášelo říční koryta jihomoravských úvalů, což působilo na změnu vodního režimu a zvyšovalo hrozbu povodní. Lidská činnost tak směřovala k jedné z prvních ekologických katastrof na českomoravském území.²⁴

V Čechách se především lesy na střední Vltavě stávaly jedním z vážných rezervoárů pro zásobování Prahy dřívím. Pohodlně to usnadňovala říční vodní cesta, hojněji dokládaná ve 14. století, avšak využívaná dříve. Ač jen ve formulářové podobě zachovaný, nicméně instruktivní je mandát Václava I. určený kamýckému vilikovi Heinlinovi, v němž ho nabádá k přepravení sta kmenů jedlí a čtyřiceti dubů určité míry po vodě ke svatotomášské bráně Nového Města pod Pražským hradem, tedy pozdější Malé strany. Patří již k jinému příběhu, jak byl příkaz vykonán, či zda vůbec jde o reálný text, avšak svědectví své doby přináší. Ani v Čechách totiž odlesňování nezůstávalo beze stop. Postihlo třeba doksanské klášterství na dolní Ohři v úseku pod Budyní, což svým dílem uspíšil sídelní postup do Kruš-

²⁴ K poměrům na raně středověké Moravě a důsledkům odlesňování pro velkomoravské pevnosti s obsáhlou literaturou Jiří MACHÁČEK a kol., *Raně středověké centrum centrum na Pohansku u Břeclavi a jeho přírodní prostředí*, AR 59, 2007, s. 278–314, v širších souvislostech Idem, *Pohansko bei Břeclav. Ein frühmittelalterliches Zentrum als sozialwirtschaftliches System*, Bonn 2007. Pro mladší období Jaromír MÁLEK, *Entwicklung der Wälder Südwestmährens unter dem Einfluss des Menschen*, in: Přírodovědné práce ústavů ČSAV v Brně, NS IV/5, 1970, s. 1–45; Idem, *Změny rozsahu lesů ve středověku na jihozápadní Moravě*, Vědecké práce Zemědělského muzea 22, 1982, s. 283–292; Zdeněk MĚŘÍNSKÝ – Eva ZUMPFE, *Der Bergbau und die Besiedlung des südwestlichen Mährens*, AH 26, 2001, s. 15–25.

ných a Doupovských hor. Bezděčně se o to zčásti zasloužila sama doksanská vrchnost, která si již záhy (1226) vymohla bezcelní plavení dřeva po Ohři a Labi (konfirmace 1276) ze svých újezdů na horní Ohři (Vojkovice, Velichov, Kotvina). Plavení dřeva po Ohři vzpomíná i královské privilegium pro Louny (1341). Intenzitu neznáme, mohla však být značná. Negativní faktory rozhojňovaly silné povodně, trvající po 14. století a zdvihající hladinu řeky v dolnooherských meandrech do nebezpečných výšek. Průběžně byly ničeny a obnovovány Mury, sídliště na Ostrově sv. Klimenta, již v roce 1226 vysazené na německém právu (vůbec první zmínka v Čechách) a těžce prý postižené již v roce 1342. Jeho riskantní a často ohrožovaná poloha měla za následek živoření a opuštění, část obyvatel byla převedena do bezpečnějších Nových Dvorů. Jen svatoklimentský kostel dodnes svědčí, kde Mury stávaly. O ničivé síle rozvodněné a v bažinatých meandrech zdržované Ohře se přesvědčila i další sídliště. Při povodni roku 1461, kdy si řeka prorvala u Dolánek nové koryto, zanikla ves Peleš, povodně z let 1514 a 1515 měly za následek zničení Miletic, Břežan a Křesína. Zatímco Miletice se již obnovení nedočkaly, Břežany a Křesín byly údajně přesunuty z dosahu hrozící řeky. Latentní obtíže, které hrozily „formanům a lidem přes svět pracujícím“ na oharských přechodech, se snažila v polovině 16. století ztlumit házmburská vrchnost, když nechala postavit dva mosty na Ohři u Budyně.²⁵

²⁵ Srov. *Fragmente eines böhmischen Formelbuches aus dem 13. Jahrhundert*, Wilhelm Wattenbach (ed.), in: *Forschungen zur Deutschen Geschichte* 15, 1875, s. 237, ke kamýčké formulařové relaci a jejím dalším souvislostem Libor JAN, *Václav II. a struktury panovnické moci*, Praha 2006 (= Knižnice Matice moravské 18), s. 31–33. K plavení dřeva po Ohři CDB II, č. 286, s. 282; CDB V.2, č. 807⁺, s. 497–499; CIM II, č. 227, s. 353–354. Dále srovnej A. JANDA, *O zaniklých osadách na Budyňsku, Doksansku a Roudnicku*, Vlastivědný sborník Podřipska 6, 1928–1929, s. 74–76; Idem, *Osada Mury*, Vlastivědný svorník Podřipska 9, 1931–1932, s. 5–7; Milan ZÁPOTOCKÝ, *Archeologie k zaniklým osadám na dolním Poohří*, Litoměřicko 1964, s. 14–25; Josef ŽEMLIČKA, *Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století*, Praha 1980, s. 114, 118–119, 151; Oldřich KOTYZA, *Vývoj řeky Ohře a zanikání středověkých vsí* (Příspěvek k historické klimatologii a k dějinám osídlení dolního Poohří, Litoměřicko 26, 1990, s. 5–29; Oldřich KOTYZA – Jan SMETANA, *Zaniklá středověká osada Mury a města doksanského kláštera*, AR 43, 1991, s. 611–632, o bažinatém a močálovitém území v posledních úsecích Ohře O. KOTYZA – J. TOMAS, *Příspěvek*, s. 381, o mostech Jaroslav PÁNEK, *Křesťanský rytíř Jan Zajíc z Házmburka a jeho Sarmacia (úvodní studie)*, in: *Jan Zajíc z Házmburka. Sarmacia aneb zpověď českého aristokrata*, Jaroslav Pánek (ed.), Praha 2007 (= *Edice Manu propria* 4), s. 19.

Nejen Poohří trpělo klimatickými výkyvy. Byl to jev širší. Přestože zprávy o lijá-cích a následných povodních se objevují od časných dob a podle Kosmy třeba povodeň z roku 1118 měla jen v Praze nedozírné následky, až 13. a zvláště 14. století přinesly jejich zvýšenou frekvenci a hlavně účinnost. Velké ničivé povodně zanášely koryta dolních říčních toků, kam se splavovala půda z horských odlesňo-vaných regionů. Na Ohři, ale i v partiích Vltavy a Labe vznikala nová říční ramena, zatímco jinde se ta hlavní mohla měnit ve slepá. Poněkud to neladí s obecně přijímanou tezí, že od 10. asi do poloviny 14. století se Evropa těšila klimatu, jehož příznivé hodnoty měly podíl na hospodářském rozmachu západnější části konti-nentu. Nicméně zároveň se přiznává, že klima vykazovalo značnou rozkolísanost a lokální odlišnosti. I v Čechách a na Moravě působily extrémní zimy, mrazy, povodně a záplavy na kvalitu běžného života a při častém a rytmickém opakování se vrývaly do vzhledu krajiny. Nepříznivé počasí v souběhu s politickým rozvratem, hladomorem a epidemiemi navíc jen podtrhávalo katastrofický rozměr třeba „zlých let“ po smrti Přemysla Otakara II. Nechyběly ani přívalové deště, o nichž ke sklonku 13. století vícekrát referují *Pokračovatelé Kosmovi*. Jako v červnu 1280, kdy byly těžce poškozeny stavby Pražského hradu a jinde docházelo k mohutným se-suvům půdy. Nebo v červenci 1310 nečekaná záplava vzala podle Dalimila v Heř-manicích na Litomyšlsku (dnes České Heřmanice) s sebou „tanec i s pišccem“. Na druhý den mělo být postiženo Kladsko, kde prý na předměstí dva tisíce lidí uto-nulo. Zpráva nepochybně přehnaná, avšak dosvědčující optický efekt podobných nárazových katastrof.²⁶

²⁶ Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, III.44, s. 219; *Vypravování o zlých letech po smrti krále Přemysla Otakara II.*, FRB II, Josef Emler (ed.), Praha 1874, s. 341–342; *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 2. Vydání textu a veškerého textového materiálu, Jiří Daňhelka – Karel Hádek – Bohuslav Havránek – Naděžda Kvítková (ed.), Praha 1988, kap. 102, s. 535. Problematiku povodní v Čechách zdokumentovali Otakar KOTYZA – František CVRK – Vlastimil PAŽOUREK, *Historické povodně na dolním Labi a Vltavě*, Děčín 1995, pro historické účely uvedl klimatologickou problematiku na domácí scénu Miroslav ŠTĚPÁNEK, *Změny vegetace a klimatu v historickém období*, ČSČH 16, 1968, s. 426–434, z novější literatury a mož-nostem této disciplíny Oldřich KOTYZA – Karel PEJML – Jana SLÁDKOVÁ, *Několik pozná-mek ke kolísání klimatu v Čechách 14. a 15. století*, AH 15, 1990, s. 511–516; Rudolf BRÁZDIL – Oldřich KOTYZA, *History of Weather and Climate in the Czech Lands*, I. Period 1000–1500, Zürich 1995 (= Zürcher Geographische Schriften 62); *Idem*, *Současná historická klima-tologie a možnosti jejího využití v historickém výzkumu*, ČMM 120, 2001, s. 17–59.

Na přirozený hydrologický režim a v jeho důsledku na změny klimatu dlouhodobě působily i umělé lidské zásahy. K odlesňování pomeznic hvozdů a následných erozí se přidávaly další aktivity, jako stavění jezů, rybníků, mlýnů a mlýnských náhonů. Člověk tím „energeticky“ získával, avšak na druhé straně tím právě ve 13. století začíná další intenzivní etapa rozrušování ekosystému, přezívajícího ještě hluboko z pravěku a raných historických časů.²⁷

Ačkoliv se první rozmach českého rybníkářství pojí se 14. stoletím, již dříve probleskují zprávy o rybnících, tvořících objekty majetkových transakcí. Často plnily roli spíše zadržovacích nádrží pro mlýny, budovaných v jejich sousedství. Zejména v kritických letních měsících se odtud vypouštěla voda do náhonů. Blízké sepětí rybníka s mlýnem naznačuje již listina pro klášter v Louce z roku 1227 (*piscinas et molendina licite collocare*), podobně o takovém spojení svědčí darování Vítka z (Jindřichova) Hradce pro německé rytíře z roku 1255 (*addidi piscinam ac molendinum et aquam transfluentem*). V závěti z roku 1267 biskup Bruno vzpomíná, jak zřídil v jedné vesnici „rybník a mlýn o pěti kolech“ (*piscinam in Keytser et molendinum cum quinque rotis*), což v obměnách naznačují i jiné biskupské listiny (1275, 1277). Místy se objevují rybníky v těsné následnosti s mlýny i v pertinenčních formulích, typicky v královské listině z roku 1277 pro ostrovský klášter se vztahem k distriktu v Jemníkách na Slánsku. Řada drobných rybníků posléze vznikala v areálech vesnic, třeba k roku 1356 mělo být ve Zvoli (jižně od Prahy) šest rybníků, v roce 1361 se vzpomínají rybníky opět ve Zvoli a sousedním Ohrobci,

²⁷ Otázka energetických proměn na přechodu od staršího k mladšímu středověku by si zasloužila větší pozornost, než se děje. Z domácích studií zatím Barbara KRZEMIENSKA, *Einige Bemerkungen zur energetischen Situation an der Schwelle des Hochmittelalters: die Wärmeenergie*, in: *Energy in History*, Jaroslav Purš (ed.), Prague 1984, s. 7–44; Zdeněk SMETÁNKA, *K problému energetiky v období středověku* (Pracovní these), AH 14, 1989, s. 43–51. Odraz přírodních proměn ve středověkém diplomatickém materiálu, jak se dá podchytit na „českém příkladě“, sledoval Ivan HLAVÁČEK, *Diplomatische Quellen und ihr Beitrag zur Erkenntnis der Natur im Hoch- und Spätmittelalter am Beispiel des mittelalterlichen Böhmen*, in: *Miscellanea mediaevalia*, Albert Zimmermann (ed.), Bd. 21/2. *Mensch und Natur im Mittelalter*, Berlin – New York 1992, s. 851–860.

rozložené přímo v sídlištích (*in piscinis in eisdem villis situatis*). Výkonnost mlýnů se měřila podle kol, nad tři se dá mluvit o mlýnech dost velkých.²⁸

K zařízením, která vnášela skutečný revoluční převrat, náležely v první řadě mlýny, transformující přírodní energii v mechanickou. Mlýny znal a využíval starověk a římská antika, v českém prostředí, kde získal naprostou převahu vodní mlýn, se dá první údaj o jeho znalosti spojit snad již s koncem 10. století. Ve dvanáctém věku zpráv přibývá, nicméně až 13. století znamenalo jeho masovější šíření. Až k jeho sklonku se objevuje využití mlýna nejen pro semílání úrody, ale také v železářství. Aby mlýn plnil svoji funkci, bylo třeba jej vybavit základními technickými parametry, zejména svádět na lopatky mlýnský kol dostatečný vodní proud. Objektivně snazší byla situace na řekách, i tady si však větší účinnost příbřežních mlýnů žádala budování jezů, které v druhotném efektu zvyšovaly stav hladiny, řeku zanášely a poškozovaly rybaření. Na potocích, kde se často muselo počítat se sezónním provozem, se mlýny často budovaly pod hrázemi nevelkých rybníků s retenční funkcí. V důsledku toho vznikaly spory nejen mezi vrchnostmi, ale také mezi poddanými lidmi závislémi na vodním hospodaření. Jelikož exploatace říčních toků, vod jakož i rybolovu patřila do souboru regálů panovníka, vázalo se alespoň ve starší době stavění mlýnu na jeho souhlas. Ohlasem zeměpánových práv k řece je rovněž výsada udělená Václavem II. lidem vyšehradské kapituly v Hodkovicích (1288), aby jako královi lidé z Lahovic a Chuchle nadále mohli ve Vltavě provozovat rybolov a nadto v určeném říčním úseku stavět jezy.²⁹

²⁸ CDB II, č. 305, s. 304; CDB V.1, č. 57, s. 115; CDB V.2, č. 526, s. 77, č. 800, s. 487–488, č. 841, s. 552, č. 845, s. 557; RBM VI, č. 411, s. 222; *Listy kláštera zbraslavského*, František Tadra (ed.), Praha 1904 (= Historický archiv 23), č. 161, s. 115. Některé poznámky k začátkům rybníků a rybníčního hospodaření přičinil V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 170–176.

²⁹ K Hodkovicím RBM II, č. 1437, s. 619. Literatura o mlýnech je bohatá, ale roztříštěná. K novějším shrnutím patří Barbara KRZEMIENSKA, *Mlýny*, in: Luboš Nový a kolektiv, *Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století)*, Praha 1974, s. 88–93, 176–187; V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 78–83, 150–152; Josef PETRÁŇ a kol., *Dějiny hmotné kultury*, I.1. Vymezení kulturních dějin. Kultura každodenního života od pravěku do 15. století, Praha 1985, s. 389–396, důkladně představila „mlýnskou“ problematiku Martina MAŘÍKOVÁ, *Středověké mlýny v českých zemích (archeologické a písemné prameny)*, MHB 10, 2005, s. 89–148.

O tom, že mlýn se stával již ve 12. století běžnou součástí uzavřených hospodářských celků, svědčí listina kanovníka Zbyhněva o zřízení miniaturní kolegiáty v Úněticích u Prahy (vročení 1125–1140), kdy se na tamním potoce vzpomíná mlýn (*molendinum in supradicto ryvo*). Podle výsady udělené v roce 1169 králem Vladislavem II. mohli zase johanité provozovat rybolov nebo stavět mlýny na Manětínském potoce (*sive piscandi sive molendina ponendi in eodem fluvio*), listina pražského biskupa z roku 1186 mluví o mlýništi na potoce Botiči (*locus molendini*), avšak detaily o vzhledu a fungování nejstarších známých mlýnů unikají. O to cennější je odkryv zbytků mlýna v poloze Ve Spáleném na Černokostelecku, situovaný na korunu přilehlé hráze sloužící jako vodní nádrž k obsluze mlýna. Sám mlýn zřejmě pracoval ve druhé polovině 13. století, později zanikl. Málo sdílnější je údaj z počátku třicátých let 13. století, kdy Jan z Polné usazoval cisterciáckou kolonii v Nížkově (nakonec se neujala). K chystané výbavě měl patřit mlýn o čtyřech kolech patně na spodní vodu (*molendinum in claustro futurum IIIIor rotarum de subtus vertibilium*), o labském mlýnu s deseti koly (*uno molendino cum decem rotis in Albea*), asi největším počtem, co podchycují prameny, mluví formulářový zápis o prodeji rychty v Nymburce vztažený k době Václava II. Deseti koly byl vybaven rovněž mlýn v Dornychu v areálu dnešního Brna, dosvědčený k počátku 14. století. Zprávy o mlýnech se od poloviny 13. století rozhojňují, zvláště u příležitosti darů, majetkových převodů či záměrů mlýn vybudovat. V bezdězském královském lese měli lokátoři tamního městského díla (asi budoucí Doksy) dostat k příštímu užívání kromě jiného mlýn, s nímž se v roce 1264 počítalo u Dokeského potoka (*cum molendino adhuc circa prenotatam aquam construendo*). Na čtyřech místech se v roce 1265 velkoryse počítalo s mlýny při zakládání Poličky (*in quattuor locis habebunt decursiones aquarum pro molendinis parandis*). Jako otevřeně výdělečný podnik se prezentuje dar labského jezu u Kravař na Kolínsku (dnes Klavary), který Hynek z Dubé v květnu 1289 postoupil dvěma zájemcům s tím, aby zde zřídili mlýny; zisky měly být děleny podle uchystaného scénáře, držitelé měli brát dřevo z lesa „k udržování jezu a mlýnů“ (*ad obstaculum et molendina reformanda*). Kromě mlýnů na březích řek nebo pod hrázemi rybníků se řidčeji vyskytovaly lehké „lodní“ mlýny pracující přímo na řekách. Kvůli náhonu, který hodlali cisterciáci z Plas

vybudovat pro svůj chystaný mlýn v Košířích u Prahy (*aqueductum pro quodam molendino*), svolil Václav II. k vzájemné směně tamních pozemků (1283).³⁰

Mlýnářské podnikání bylo již od počátku silně výnosné a náklady se brzy vracely. Spokojme se alespoň se sdělením z dubna 1292, z něhož plyne, že „mlýny na řece Labi položené pod městem Kolínem“ (*molendina super Albeam fluvium et sub civitate Colonia sita*) měly hodnotu 500 stříbrných hřiven, přičemž v téže době zástava na Plíseňsko jakož i na město i hrad Cheb, kterou slíbil Václav II. vyplatit, se pohybovala v řádu 10 000 hřiven stříbra. O trvalých příjmech z polabských mlýnů uvažoval Jaroslav z Choltic, když koncem srpna 1306, zřejmě příliš nevzrušen smrtí svého krále, postupoval jistého Hodkovi obojí labský břeh u Týnce (nad Labem) se dvěma ostrovy, kde měl nový držitel zřídit „dvě kola“, nepochybně mlýnská (*duas rotas*), z nichž měl následně Jaroslav pobírat pevně stanovený důchod.³¹

Posléze se množí spory o říční hospodaření. Nevůli podněcovaly zvláště stavby jezů pro mlýny, čemuž se bránili rybáři a jejich vrchnosti. Když se v roce 1243 ukončovala různice mezi louckým opatem a proboštem od sv. Hypolita před Znojmem, padla v textu zmínka o jezu anebo rybníční nádrži, kterou předchůdci „bratří z Louku“ v dobré víře o svých právech zničili (*cuius obstaculum fratres de Luka ... destruxerunt*). Jak ilustrují zápisy z *Formuláře Tobiáše z Bechyně*, v exponované pražské oblasti nemusely chybět ani hrozby církevní klatby, pokud by (v tomto případě) křižovníci špitálu sv. Františka zahájili stavbu vltavského „jezu čili uzavírky“ (*obstaculum seu clausuram*) na škodu níže položených mlýnů pražského biskupství. Jaké škody spojené s úbytkem vody měl jez vystavěný k potřebě mlýnů vyšehradského probošta u pražského Újezda způsobit mlýnům jiných vlastníků, ba jejich znehodnocení (*molendina ipsa ... totaliter sunt destructa*), líčí královská listina z poloviny devadesátých let 13. století s kompenzačním opatřením. I když

³⁰ CDB I, č. 124, s. 130, č. 246, s. 217, č. 313, s. 286; CDB III.1, č. 100, s. 116; CDB V.1, č. 423, s. 628, č. 457, s. 675; RBM II, č. 1300, s. 561, č. 1474, s. 636–637, č. 2019, s. 875; *Das urkundliche Formelbuch des königl. Notars Henricus Italicus*, č. 127, s. 135, ke mlýnu Ve Spáleném J. KLÁPŠTĚ, *Středověké osídlení Černokostelecka*, s. 445–446.

³¹ RBM II, č. 1572, s. 675, č. 1574, s. 676, č. 2103, s. 907–908.

dokument není co do právního obsahu zcela důvěryhodný, tak okolnosti, které popisuje, nevybočují z modelových situací.³²

Typové mohou být kauzy v majetkově citlivém, bažinatém a meandrujícím závěru řeky Ohře. Asi dlouho se vlekly rozepře litoměřickým měšťanem Janem, držitelem mlýna u (Nových) Kopist, a doksanským klášterem o tamní jez na Ohři (*super obstaculo, quod est in Copiz prope molendium suum in fluvio*). Až v roce 1262 došlo k úmluvě, podle níž měl dotčený jez zůstat k Janově užitku, nicméně klášter si vymínil, že jej může využívat k lovení ryb (*ad capiendum pisces in eo*). Nadto od tohoto mlýna až k Labi nemá vzniknout žádný další jez. Pokud by měšťan Jan chtěl tento jez opravovat, nemá tak činit na úkor klášterního lesa, k samotnému jezu nechť má jedinou přístupovou cestu. Těžce vyjednanou dohodu stvrdila řada ctěných svědků. Majetkových pohledávek ale měly Doksany v regionu více. V roce 1276 se před rozhodčími ukončoval hraniční spor, který vedl tamní probošt s mělnickým protějškem. Vlastnický propletenec v nepřehledném lužním terénu s výběžky slepých ramen na nejdolejší Ohři nebylo snadné rozplést. Oba subjekty se shodly na společném využívání rybolovu u Brozan s tím, že v doksanských mlýnech se bude zdarma semílat úroda brozanského dvora, náležitého Mělníku. Následně se pozornost upnula opět k jezu u Kopist, který patrně již nedržel měšťan Jan, ale Doksany. Jeho hráz měla zůstat otevřená, aby lososi mohli táhnout vzhůru proti proudu (*ut ascensus pateat salmonibus*). Podobně na řece Moravě u Olomouce se při emfyteutickém prodeji mlýna (1262) ustanovilo, že rybáři klášterní vrchnosti mohou projíždět mlýnskými jezy (*non debent aliquibus navibus transsire per obstacula molendini*) tehdy, pokud jim dá svolení nový držitel. O náročnosti stavby jezů a hrází, ale i jejich udržování později vypovídají emfyteutická privilegia strahovských vesnic na Lounsku či na ostrovském a arcibiskupském zboží. Mechanické formule o tom, že poddaní mají jako závazek nosit „dříví a křoviny na hráz

³² CDB IV.1, č. 21, s. 95; *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296)*, Jan Bedřich Novák (ed.), Praha 1903 (= Historický archiv 22), č. 49–52, s. 44–47; RBM II, č. 1648, s. 706.

/jez/ mlýna, jak je odedávna zvykem“ (*ligna et frutices super obstaculum molendini, prout consuetum est ab antiquo*), se opakují v různých nuancích.³³

Stavba a údržba mlýna nepatřily k jednoduchým záležitostem. Mlýn se někdy stával jakýmsi „eximovaným“ vlastnickým objektem v cizích majetcích. Byla již zmínka o úrodě z brozanského dvora semílané v doksanském mlýnu a zelenou měly podobné úmluvy také jinde. V roce 1269 se řešily hraniční spory mezi plským klášteřem a Vavřincem z Pňovan v oblasti hory (míněn spíše les) u Luhova při Mži. Sporné území až k řece mělo připadnout Plasům s výjimkou mlýna, s jehož budováním Vavřinec začal. Součástí dohody byl slib, že v mlýně se bude každoročně semílat určité množství klášterního obilí luhovského dvora, naopak kámen a zemi pro potřeby mlýna (*lapides et terram ad opus reclusorii molendini*) může Vavřinec brát z dotčené hory, aniž by přitom byly dotčeny stromy a mlází/křoví (*ligna et fructecta*). Při emfyteutickém prodeji mlýna „pod horou sv. Petra s příslušnými budovami“ rovněž zavázaly tamní augustiniánky nového emfyteutického vlastníka z řad olomouckých měšťanů (1262), že v takto nabytém zařízení bude semílat mouku i slad (*victualia in pane et cervisia*) k potřebě konventu i probošta. Nejspíše to byl mlýn na řece Moravě, získaný svatopetrskými kanovnicemi od biskupa Roberta roku 1213. Ve smlouvě se uvažuje o případném vzniku dalšího mlýna a jeho vlastnickém statutu. Nejen s mlýny, ale též s jezy, zejména v pražské oblasti pro fungování mlýnů důležitými, se dalo různě majetnicky nakládat, třeba jezy a jejich části emfyteuticky prodávat. O tom svědčí doklad z roku 1281, v němž figurují svatojiřský, plský a ostrovský klášter, objektem úmluvy je *obstaculum* za pražským dvorem ostrovským benediktinů.³⁴

Zásahy do přírody a krajiny měly i jiné, bezprostřední dosahy. Ke svého druhu specializovaným činnostem patřila těžba a opracování kamenů vhodných pro mlecí účely, avšak s rozvojem výstavby hradů, měst a městských hradeb stoupaly nároky především na lomový kámen, nejlépe v blízkosti stavebních prací, někdy ze vzdá-

³³ CDB V.1, č. 347, s. 517, č. 361, s. 537; CDB V.2, č. 828, s. 529; DRC, s. 81, 128, 140, 252, 260, 265, 270, 272 aj. O těchto sporech i robotních povinnostech též M. MAŘÍKOVÁ, *Středověké mlýny*, s. 136–138.

³⁴ CDB V.2, č. 593, s. 185; CDB VI.1, č. 129, s. 176–177. O emfyteutickém prodeji mlýna pod Olomoucí z roku 1262 CDB V.1, č. 361, s. 537, k r. 1213 CDB II, č. 106, s. 101.

lenějších míst. Ani to nebylo nic nového, transport pevného kamene na značné vzdálenosti znaly již velkomoravské poměry, při budování mohutné hradby z Pohanska to bylo nejméně 15 km. V hrubém propočtu si to vyžádalo okolo 5 100 m³, čili převedeno na váhu 13 500 tun kamene. Čechy zaznamenaly obrovský stavební boom ve 12. století, kdy souběžně vyrůstaly desítky románských kostelů v sídelním jádru země i v čerstvě osídlovaných místech. Co spotřebovala třeba prostá venkovská stavba, ukazuje příklad románské svatyně v Dobřichovicích, v místě zvaném později Karlík. Tamní kostel tvaru rotundy vznikl asi před polovinou 12. století a dá se spočítat, že jeho pevné nosné prvky si vyžádaly zhruba 180 m³ kamene. Jelikož nejbližší ložisko druhu opuky, z něhož je kostel vystavěn, leží ve vzdálenosti asi 11 km, po špatných cestách se muselo po této trase odvést na 412 tun. Čtyři koňské potahy to zaměstnala asi tři měsíce. K tomu bylo třeba zajistit lešnářské, hrubé kamenické a další pomocné práce. Na něco mladší kostel v Bedřichově Světcí na Mostecku se spotřebovalo asi 200 m³, tedy na 450 tun dopravovaných z míst vzdálených asi 2–4 km.³⁵

Ve 13. století se tyto požadavky v objemu znásobily. Každý hrad, každé město se muselo starat o své zdroje a hledat možnosti, jak vhodný kámen ve svém okolí nalézat a dobývat. Vznikalo množství malých i větších lomů, někdy se kámen nejspíše těžil přímo v městských areálech nebo mohl být použit kámen získávaný při hloubení příkopů. Větší stavby si navíc žádaly těžbu na více místech, jedním slovem praxe mohla být různá, podle nabídky a okolností. Až pak mohla nastoupit vlastní práce tesařů, zedníků, kameníků. Co však překvapí, o lomech a vůbec těžbě stavebního kamene se pro 13. století uchovalo málo konkrétních zpráv, jakoby to patřilo k samozřejmostem, o nichž nebylo třeba mluvit. Do výbavy chystaného kláštera v Nížkově tak slíbil Jan z Polné vložit „kámen, vápno při vlastním místě“ (*lapides, cementum prope locum*), podle dubiózní listiny dané k lednu 1263 měl Přemysl Otakar II. cisterciácké fundaci Smila ze Střílek udělit různé výhody, kromě práva využívat dřevo z královských lesů také si brát kámen včetně kamene pro

³⁵ Doklady o mlecích kamenech shromáždila M. MAŘÍKOVÁ, *Středověké mlýny*, s. 141–142, k dalšímu J. MACHÁČEK a kol., *Raně středověké centrum*, s. 303–305; Zdeněk SMETÁNKA, *Povrchový výzkum na lokalitě Karlík u Dobřichovic*, HG 10, 1973, s. 81–96; Jan KLÁPŠTĚ, *Paměť krajiny středověkého Mostecka*, Most 1994, s. 152.

mlýnské žernovy (*lapides cementarios vel quoscumque alios lapides sive eciam molares*). Rovněž Václav II., když v roce 1292 činil přípravné kroky k cisterciácké Zbraslavi a jejímu rozptýlenému majetku, udělil svému „kvítku“ právo těžby dřeva z královských lesů, o kameni se nemluví. Teprve městská privilegia dávají více informací s náznaky, že také těžba kamene ještě stále tvořila součást králova regálu. Dalo by se tak usuzovat z listiny pro Hradec (Králové) z dubna 1321, podle níž Jan Lucemburský snížil městu placení úroků a berní, aby se opravily městské brány a hradby. Zároveň dal měšťanům svolení k exploataci královských lesů a využití jejich dřeva k pálení vápna, dále jim udělil přístup ke kameni vhodnému buď ke stavění hradeb, buď opět k získávání vápna, ať se tyto „kamenolomy“ (*lapicidine*) nacházejí na statcích krále nebo šlechty (*etsi sint in bonis nostris siue in bonis nobilium*). Zdaleka největší požadavky na objem stavebního kamene ovšem vykazovala pražská oblast.³⁶

Obrovský boom se pražského regionu dotkl již ve 12. a zejména 13. století, kdy se v jeho obvodu usadilo několik městských obcí. Podle *Příběhů krále Václava I.* dal král hned po svém nástupu „obezdít Pražské město a jiné trhové vsi, které se v naší zemi obecně nazývají městy, nařídil opevnit dřevem nebo kamením, donucuje světské i řeholní duchovní ke stavění hradeb a příkopů týchž měst“ (*civitatem Pragensem fecit murari, et alias villas forenses, quae iuxta vulgare nostrum dicuntur civitates, muniri praecepit lignis vel lapidibus, compellens religiosos et seculares clericos ad earundem civitatum munitiones vel fossata constituenda*). Po tomto spíše obecném úvodu Václavova panování následuje zpráva až k roku 1245, jak se král vzdal veřejnému životu. V každém případě bylo budování staroměstských hradeb organizačně, technicky i materiálně zvláště náročným podnikem. Jistě se protáhl na více let, ne-li plné desetiletí. Není přitom ani jasné, zda staroměstské hradby 13. století lze v jejich komplexu spojovat s dobou Václava I., nebo až s jeho synem a vnukem. Možná naposled tehdy panovník hromadně využil svých odvěkých práv k ukládání zemských břemen, totiž povolávat lid ke stavbě a opravám hradů, opevnění, cest a mostů, a to k nelibosti církve, jejíž lidé a majetky se v té chvíli těšily řadě úlev a imunit. Podle tzv. velkého privilegia z 10. března 1222, které „všem klášterům a konventním kostelům pražské diecéze“ vydal Václavův otec Přemysl

³⁶ CDB III.1, č. 100, s. 116; CDB V.1, č. 366⁺⁺, s. 543–544; CIM II, č. 120, s. 198; RBM III, č. 1354, s. 530.

Otakar I., skutečně neměli být lidé náležející církvi využíváni ke kácení stromů za účelem přeseků, ke stavění hradů a hloubení příkopů. Mohli k tomu být nuceni jen tehdy, pokud budou k témuž zároveň povoláni lidé krále a velmožů (*cum hominibus nostris et baronum laborent*). A co jiného bylo v dobovém chápání budování hradů a příkopů, než také stavba opevňovací hradby „od Vltavy k Vltavě“? Ne nadarmo se v mluvě pramenů 13. století hovoří o městech také jako o hradech a pevnostech (*castrum, munitio*).³⁷

Areál vltavského pravobřeží, kam se přeneslo těžiště pražského osídlení, byl přetát na 1700 m dlouhým hradebním pásem, zhruba respektujícím dnešní průběh Národní, Příkopů, 28. října a Revoluční. Jeho vzhled ve 13. století tvarují archeologické sondy, dokládající příkop s mohutnou kamennou hradbou o šířce něco přes 2 m a výšce mezi 7–9 m, s pásmem hranolových věží (výška zhruba 15 m), prolamovanou branami a fortnami. Od řeky k řece se v mohutném půlobluku rozvinulo obrovské staveniště, poutající energii a pracovní sílu z rozlehlého okolí. Jen v tomto úseku to znamenalo soustředění stavebního materiálu o rozsahu na 30 000 m³, nehledě na vlastní lámání kamene, svoz a opracování. Méně jsme zpraveni o příbřežním opevnění staroměstské oblasti. Do hradebního pásu byly zapojeny některé již trvající kostely (sv. Benedikt, sv. Martin ve Zdi, sv. Štěpán). Kamenná zeď někde prořála živé sídelní celky; zatímco kostel sv. Martina byl včleněn do „města“, velká část jeho zápolí s Újezdem sv. Martina zůstala vně. Mimo opevnění zůstal lidnatý sídelní pás s řadou kostelů a kaplí přiléhající k Vltavě jak ve směru na Vyšehrad, tak na Poříčí s kostelem sv. Petra a osadou Němců.³⁸

Všechny tyto procesy se rozvíjely a slévaly se na pozadí hlubokých sociálních, hospodářských, ale i demografických pohybů. I v průběhu 13. století počty osídle-

³⁷ *Příběhy krále Václava I.*, FRB II, Josef Emler (ed.), Praha 1874, s. 303, z odkazů CDB II, č. 227, s. 211; CDB V.1, č. 156, s. 247; CDB V.2, č. 873, s. 598.

³⁸ Z novějších shrnutí k pražskému opevnění Zdeněk DRAGOUN, *Stav a perspektivy vývoje poznání staroměstského opevnění*, Staletá Praha 17, 1994, s. 39–70; Idem, *Praha 885–1310*. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha 2002, s. 182–188, obecněji k materiálu pro výstavbu městských hradeb Vladislav RAZÍM, *K získávání kamene na stavbu středověkých městských hradeb*. Příspěvek k diskusi o vztahu hradiště a města Čáslavi, AH 26, 2001, s. 195–206, roli sakrálních staveb v městských obranných systémech střízlivěji posuzuje Idem, *Sakrální stavby v systému obrany středověkých měst*, AH 21, 1996, s. 151–167.

ných poloh narůstaly, na druhé straně leckde působily strukturální proměny sídelního rastru, které naopak roztráštěné sídelní shluky soustřeďovaly do jedné polohy. Rozšíření těžkého selského pluhu, masové uplatnění chomoutů, využití přirozené síly vodní energie (mlýny, hamry aj.) a v neposlední řadě novými agrotechnickými postupy, aktivovanými větším zájmem venkovských hospodářů na vlastní prosperitě, otvíralo brány k tomu, aby země mohla snadněji „uživit“ vnitřní i vnější populační přírůstky. Tradiční „polní“ kraje kladly důraz na obilnaření, naopak těžké dobytkařství se přesouvalo do mladších sídelních oblastí s větším zastoupením pastvin, luk a lesů. V bohatších nížinných krajích mohly snadněji vznikat vesnice lidnatější a materiálně lépe vybavené (kovárna, mlýn, krčma aj.), ze skromných počátků mezitím houževnatě rostla městská populace. Nicméně v počtech obyvatel Čech i Moravy nepřestáváme kroužit v síti hypotéz, ba spekulací. Pokusů o vyčíslení se od Palackého odhadu vystřídalo mnoho, obvykle s rozdíly v celých řádech. Solidní pokus učinil již před padesáti léty Pavel Choc, podle dynamiky sídelního postupu a rozsahu průměrné vesnice se k demografickým otázkám českého středověku zemí naposledy důkladně vyjádřil Zdeněk Boháč. Zatímco k roku 1200 odhadl populaci českých zemí (s rozlišením Čech a Moravy) na 1 235 000, tak k roku 1400 počítá s 2 800 000 lidmi. Koncem přemyslovské epochy to mělo být okolo 25–30 osob/km², což by české země řadilo k nejlidnatějším oblastem Evropy. Sám přitom upozornil na úskalí, který jeho metoda „počítání“ hradů, klášterů, měst i vesnic obnáší. Vždyť jen urbáře ze 14. století prokazují, že někde počty usedlostí a obyvatel vysoce překračovaly obecně akceptované průměry. Celoplošné podchycení demografického vývoje proto zůstává otázkou spíše k zamyšlení než k akutnímu řešení, dílčím východiskem by se mohly stát sondy do uzavřených a historicky, archeologicky i demograficky poznáných regionů či mikroregionů. Další pole se otvírá studiem lépe poznáných „katastrofických“ jevů, jako to pro české alespoň částečně mohou být „zlá léta“ po smrti Přemysla Otakara II. anebo pro mladší období morové epidemie, jak poukázal Eduard Maur.³⁹

³⁹ Srov. Pavel CHOC, *Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů*, Demografie 5, 1963, s. 38–52, 126–137, 235–244, 331–349, s přehledem starší literatury Zdeněk BOHÁČ, *Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století*, HD 12, 1987, s. 59–87; Eduard MAUR, *Morová epidemie roku 1380 v Čechách*, HD 10, 1986, s. 37–71.

Na konci přemyslovské epochy to byla zejména dvě místa, která procházela dramatickými pohyby tak rychle, že okolní svět se měnil každé nové generaci doslova před očima. Pražský a kutnohorský region, i když každý z jiné podstaty.

Pražská města, rozložená na obojím vltavském břehu a umocněná rezidenční funkcí Pražského hradu, již svým spotřebitelským rázem od začátku působila na své okolí. Změny uvnitř jejich areálu i v jeho zápolí tam probíhaly v mnoha rovinách: stavební, komunikační, urbanistické, pevnostní a dalších. Statický nezůstával ani pražský terén, po staletí a ve třináctém věku tím intenzivněji ovlivňovaný nejen stavebními pracemi, ale také vltavským korytem. Kapacitu početných mlýnů měly zvýšit hráze jezů, což na druhé straně zpomalovalo říční tok a jeho dno nad jezy se zanášelo. Přirozeně se tím navyšoval terén a nebezpečí zátop ve srážkově exponovaných dobách narůstalo. Pražská oblast, najmě pravobřežní staroměstská část, se stávala hydrologicky zranitelnější a hůře se bránila povodním, ve zvýšené frekvenci evidovaným pro závěr přemyslovského a začátky lucemburského období. Kromě letopiseckých svědectví na to poukazují osudy hrobu Anežky Přemyslovny. Opakované záplavy donutily klarisky od sv. Františka, aby její ostatky vyňaly z původního hrobu a vložily do přenosné dřevěné truhly, umístěné nad podlahou. Stalo se tak nejspíše po velké povodni z roku 1310, další následovaly v relativně krátkých intervalech (1315, 1316, 1321, aj.). Navíc řeka byla najmě v pražské oblasti trvale znečišťována splašky a fekáliemi, co se však ještě více podepsalo do ekosystému pražských měst i jejich zázemí, to byla zvýšená sháňka jednak po dřevě, jíž padaly za oběť okolní háje a lesy, jednak poptávka po stavebním kameni. Dalším zásadním přelomem bylo založení Nového Města pražského Karlem IV. těsně před polovinou 14. století (1348), kdy se podobné nároky zmnohonásobily.⁴⁰

⁴⁰ Proměnám terénu středověké Prahy se věnoval souhrnně Ladislav HRDLIČKA, *From spontaneous to controlled development of the land relief of the Old Town of Prague*, in: *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných M. Richterovi a Z. Smetánkovi, Jana Kubková – Jan Klápště et alii (ed.), Praha 1997, s. 246–252, výčet vltavských a labských povodní (včetně přítoků) v historické době (až do r. 1941) O. KOTYZA – F. CVRK – V. PAŽOUREK, *Historické povodně*, s. 86–150, o příběhu Anežčina hrobu Petr KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů*, Praha 2011 (= Opera Facultatis Theologiae catholicae Universitatis Carolinae Pragensis, *Historia et historia artium* 12), s. 266–268.

Dalšími regiony, kde člověk měnil přírodu doslova pod rukama, byly velké „stříbrné“ revíry, nejprve okolo poloviny 13. století v oblasti královské Jihlavy a lichtenburského Brodu, koncem přemyslovského panování získalo i v cizině proslulost kutnohorské dolování. V centru živelně rozvíjené těžby vznikalo královské město, jehož půdorysná dispozice upomíná na chvatně, přímo u šachet budované sídliště. Vedle jednoduchých bud, obydlí, úpraven kovu a důlních zařízení až po čase vznikaly kaple, kostely, lázně a kamenné příbytky těch nejbohatších. Soustředění tak velkého počtu lidí, ač fáma přeháněla, vyvolávalo i nápor na zásobování všeho druhu o to více, že oblast se dosud nemohla opřít o žádnou předchozí infrastrukturu. Rozvíjela se nejen řemesla a činnosti potřebné k vlastní těžbě a organizaci těžebních prací. Zástupy vlastních horníků rozhojňovali specializovaní pracovníci jako hašplíři obsluhující rumpály, trejvíři pohánějící koně u důlních strojů, kováři, tesaři, bednáři a četné jiné manuální profese (nehledě na erckaufěře, kverky aj.), k nimž v závěru přibývali lidé angažovaní v ražbě pražského groše. Všechny bylo třeba nasytit, ubytovat, ošatit, ale z praktického pohledu hlavně zásobovat dřevem ke stavbě štol, kvalitními hornickými nástroji, výhřevným dřevěným uhlím pro hutnické účely, lomovým kamenem na první bytelné stavby. Všechny tyto požadavky sladit a kutnohorské „staveniště“ opatřovat vším potřebným kladlo souběžný nápor na okolní lesy, lomy i zemědělce. Dramaticky ubývaly lesy jak Českomoravské vrchoviny, tak kutnohorského horního okrsku, což nezůstalo bez následků na přírodní prostředí (eroze, změny ve vodním režimu). Stoupala váha uhlířské profese, jak popisuje třeba listina Jana Lucemburského z března 1327. „Uhlíře příslušné ke Kutné“ (*carbonarii ad Cutthnam spectantibus*) slíbil král zachovat při právech, které jim udělil již Václav II. Pokud by uhlíři koupili les (*vbicumque siluam emerint*), aby v něm v milířích pálili uhlí, nemají jim města bránit v dodávkách potravin, les pak mají splatit po zisku z prodaného uhlí. Tyto činnosti se uchovaly v názvu Uhlířských Janovic, situovaných v lesích jihozápadně od Kutné Hory.⁴¹

⁴¹ Uhlíři CIM II, č. 146, s. 244–246, k tomu Václav HUSA, *Uhlířské tovaryšstvo na Kutnohorsku v 14. až 16. věku*, SSH 1, 1957, s. 7–66, s některými dalšími údaji Zdeněk PEHAL, *Počátky emfyteuse na Čáslavsku*, PHS 41, 2012, s. 57, o váze hornictví v některých regionech Jaromír MÁLEK, *Vliv hornictví na lesy na příkladu Jihlavska a Pelhřimovska*, *Dějiny vědy a techniky* 9, 1976, s. 145–159.

Přestože časy „pěstěné“ renesanční a barokní krajiny byly ještě hudbou daleké budoucnosti, dokázali vnímaví a poučení současníci ocenit půvab krajinných výseků tam, kde se člověk dokázal cílevědoměji zasazovat o jejich vzhled a ráz. V takový kout se během 13. století měnil kraj při Zbraslavi, původně statek kladrubských benediktinů a později pražského biskupství, který přešel v roce 1268 do rukou Přemysla Otakara II. Král si místo oblíbil již při svých loveckých cestách do kamýckých hvozdů na střední Vltavě a jakmile směnil Zbraslav za jiné statky, dal tam vystavět luxusní a opevněný lovecký dvůr. Celé oblasti na soutoku Vltavy s Beroučkou pak věnoval velkou osobní péči. Nadšeně to popsal Ota Durynský, první z autorů Zbraslavské kroniky. Místo mělo být bohaté na pole, vinice, louky a pastviny. „Neboť král tam stavěl budovy, zřizoval poplužní dvory a poslav pro révu do Rakous sázel a pěstoval vinice na okolních kopcích“. Ale i Václav II. si půvabný kraj okolo Zbraslavi zamiloval, prý kvůli množství lovné zvěře, a cisterciáckí opati museli vyvinout hodně úsilí, aby získali místo pro zamýšlený klášter.⁴²

Možná stojíme před jedním z prvních domácích pokusů o „kulturní“ krajinu, o fenomén, který již v některých oblastech Itálie a Francie nesl plody a v pojetí císaře Fridricha II. byl blízce spojen s lovem. Také on stavěl lovecké záměčky a útulky pro chov sokolů a psů, upravoval pustiny a mýtil lesy za účelem loveckých kratochvílí. Údaj zbraslavského kronikáře o vysazování ušlechtilých vinic o téměř stovku let předchází podobné aktivity Karla IV. a patří k údajům, které si zaslouží pozornost. Ostatně kolem Zbraslavi již předtím ostrovský klášter přál vínu, chmelu, zelí a výživným lukám, jak se mluví při popisu Lipan, Černošic a části Lahovic, které v červnu 1277 získal král směnou s Ostrovem a připojil je k jádru zbraslavského statku. Časných dokladů o vinařství, těšící se v českých zemích již před 13. stoletím dlouhé historii, je také na Zbraslavsku dost. Proto nepřekvapí množství traťových a pomístních názvů v katastrech 18. a 19. století, které upomínají na vinařskou tradici.⁴³

⁴² Petra Žitavského *Kronika zbraslavská*, I.38, s. 48.

⁴³ CDB V.2, č. 841, s. 552, o Fridrichových zájmech o lovectví a krajinu existuje bohaté literatury, spíše jako ukázkou Johannes FRIED, *Kaiser Friedrich II. als Jäger oder Ein zweites Falkenbuch Kaiser Friedrichs II.?*, in: Esculum e Federico II. L'imperatore e la città: per una rilettura dei percorsi della memoria, A cura di E. Menesto, Spoleto 1998, s. 33–86. K raným počátkům vinařství a chmelařství Magdalena BERANOVÁ, *Zemědělská výroba v 11./14. století na území*

„Století posledních Přemyslovců“ má mnoho tváří. V první řadě to byla velká hospodářská, společenská i technologická transformace, udávající směr dalšímu vývoji. Její součástí byly i zásahy do stále ještě dominantně přírodního rázu Čech i Moravy, do jeho vyváženého ekosystému, které vyvolávaly řadu přímých i nepřímých dopadů. Právě tehdy začal proces, jehož důsledky trvale ovlivňují novodobou společnost. Zlom, který 13. století nastartovalo, se možná z pohledu výsledků protažených do budoucna zdá opticky skromný, byl však vykročením zásadním. I to doplňuje komplexní obraz, který nám tříšť poznatků o době „velké změny“ nabízí.

Československa, Praha 1975 (= Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně, III/1974, sv. 1), s. 29–31; V. ŠMELHAUS, *Vývoj*, s. 27–33.

The Czech Landscape in Medieval Transformation

The transformation of the medieval landscape is not a very lively issue in historiography. And yet it is directly connected with historical development, since it forms its inseparable backdrop. The study presented sets as its task to draw more attention at least to some phenomena, which in the Middle Ages affected the malleability of the Bohemian-Moravian landscape and the environment in which people interacted. The object of interest is the thirteenth century, linked – at least in the Czech situation – with the period of the so-called medieval transformation. Besides the dramatic transformations of the entire society, also the natural character of Bohemia and Moravia changed, namely in connection also with the technical advancement with which this period is usually associated ‘classically’. It was mainly on the upper courses of the rivers where massive deforestation took place, which caused the alluvial clogging of the riverbed and formed the prerequisites for the next ecological ‘catastrophes’. The previously unbroken deep forests receded inland; parts of the forests were given for example by the sovereign to his towns, because the use of wood rose steeply predominantly in towns (as construction material, fuel, etc.). The water regime was also disturbed by the construction of mills, which by transferring the power of the water’s current to mechanical power brought a great savings in energy. In parallel and in support of the mill facilities, weirs, dykes, various reservoirs etc. were created, which affected the environmental changes within the long-term trend.

SEN O STRÁŽCI HRADU KARLŠTEJNA

Markéta NOVOTNÁ

Dream of the Guardian of Karlštejn Castle: The study deals with an analysis of the narrative texts from the sixteenth through nineteenth centuries concerning Karlštejn Castle, with regard to both the narrative methods used and the period character of knowledge. The aim of this study is not primarily to cast doubt on the facts presented until now on this generally known phenomenon and other components connected with it, e.g. the feudal system here, but rather to table the question of in which way these frames have influenced the conception of the relevant phenomenon.

Key words: Karlštejn, feoffs, memorial sites, knowledge, national awareness

„*Kolik vás tu dříme, staletí vy spáči, bujné naší slávy dobří pomahači?*“¹

Uchopení jakéhokoliv fenoménu předpokládá nejen důkladnou pramennou kritiku, ale rovněž i zamyšlení nad tím, z jakých pozic vycházely a jakým způsobem byly formovány jak závěry, tak i otázky, které byly souvisejícím pramenům kladeny. Chápání lenního institutu tak ještě dnes v mnohém souvisí s ideologickým rámcem, do něhož byla tato problematika v průběhu 19. století zařazena, a to konkrétně ve spojitosti s hradem jakožto svébytným dobovým fenoménem nadaným vlastními významy.² V případě karlštejnské manské soustavy se tak v obecném povědomí zformovaly představy, které v mnohém souvisejí s hradem Karlštejnem jako s místem symbolického významu, zejména v 19. století jako s tzv. „místem paměti“, a které byly automaticky přeneseny i na zdejší manskou soustavu. S tímto

¹ Převzato z České elektronické knihovny – www.ceska-poezie.cz. Báseň *Na zříceninách hradu*, Spisy Emanuela MIŘIOVSKÉHO svazek 3, Nové básně, Praha 1885, oddíl 53.

² Zdeněk HRBATA, *Hrady a jejich zříceniny*, in: Poetika míst. Kapitoly z literární tematologie, Daniela Hodrová (ed.), Praha 1997, s. 25–41; Idem, *Hrady minulosti*, in: Zdeněk HRBATA, *Romantismus a Čechy. Témata a symboly v literárních a kulturních souvislostech*, Praha 1999, s. 29–40; Kristýna JANEČKOVÁ, „*Náš starý Střekov*“. *Středověký hrad jako symbol Ústecka 19. a 20. století*, DaS 33–2, 2011, s. 18–20.

nazíráním souvisí i dosavadní nemnohá zpracování této problematiky, neboť základní literaturou k tomuto tématu překvapivě dosud zůstává stručná zmínka Augusta Sedláčka v pasáži věnované hradu Karlštejnu v šestém svazku jeho monumentálního díla *Hrady, zámky a tvrze království českého*.³ Sedláček shrnul ve svém popisu hradu Karlštejna, publikovaném i samostatně, téměř všechny dosud známé písemnosti týkající se jak zdejšího hradu, tak panství, a právě v tomto ohledu představuje zmíněná studie i jakýsi vrchol, k němuž už z hlediska sběru pramenů lze jen velmi těžko dodat něco navíc. Zároveň však čerpal i ze starší literatury, a tím se kontinuálně vřadil do písemné tradice, která se kolem Karlštejna zformovala. Cílem této studie není za každou cenu dokázat, že některá fakta uváděná o karlštejnské manské soustavě jsou či nejsou pravdivá, nýbrž v první řadě mi jde spíše o to podchytit specifický systém vypovídání, který se kolem této problematiky, zvláště v 19. stoletím, vytvořil, a zároveň demonstrovat v obecné rovině, nakolik tehdejší představy a očekávání i nadále ovlivňují způsob, jakým i my dnes přistupujeme ke zpracování této historické látky.

„... *na jednom skalnatém a dosti vysokém vrchu* ...“⁴

Již ve středověku se kolem založení hradu Karlštejna vytvořila tradice, která byla v narativních pramenech raného novověku, především v kronikách či tzv. historiích, důsledně kodifikována.⁵ Tento specifický typ žánru sice na jedné straně vstřebával nové podněty humanistického dějepiscectví, zároveň si však ještě v 17. století udržoval velmi dlouho svoji ustálenou uzavřenou formu reprezentující zároveň i určitý vztah ke skutečnosti. Obecně v kronice či v tzv. historii měly být dle stře-

³ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého VI. Podbrdsko*, Praha 1889, s. 42–43; Tomáš DURDÍK, *August Sedláček a studium českých feudálních sídel*, in: August Sedláček a pomocné vědy historické, Božena Kopiczková (ed.), Mladá Vožice 1995, s. 89–95.

⁴ Jan BECKOVSKÝ, *Poselkyně starých příběhůw Českých aneb Kronika česká I*, Praha 1711, s. 538.

⁵ František KAVKA, *Účel a poslání hradu Karlštejna ve svědectví písemných pramenů doby Karlovy*, in: Magister Theodoricus, dvorní malíř císaře Karla IV. Umělecká výzdoba posvátných prostor hradu Karlštejna, Praha 1997, s. 15–28.

dověké koncepce zachyceny všechny pamětihodné události příslušného časového úseku a teritoria, přičemž z hlediska ideologického rámce se každá z nich podílela na historii spásy. Od tohoto pojetí se také odvíjela vnitřní struktura humanistických kronik, neboť jakkoliv ztrácely svoji srozumitelnost, i nadále tvořily jejich podstatnou část analistické záznamy, drobné texty velmi stručně popisující danou událost, často ve formě jedné či dvou vět. Vedle své základní periodizační funkce od sebe oddělovaly i tematicky uzavřené celky. Mezi tyto stručné záznamy se vkládaly rozvinuté narativní texty, které se ale rovněž velmi často přidržovaly starších předloh a pouze je více rozvíjely.⁶

Pochopitelně tutéž podobu měly v raně novověkých kronikách i zprávy týkající se hradu Karlštejna. Jak v případě Hájka, Paprockého, tak i Beckovského si informace o založení Karlštejna i nadále udržela formu analistického záznamu převzatou ze starších předloh a spojovanou s rokem 1348 jako jednu z mnoha pamětihodných událostí z období vlády Karla IV.⁷ Delší varianta zápisu týkající se Karlštejna se zase nacházela v příslušné části kroniky věnované husitským válkám a vztahovala se k jeho obléhání. Na první pohled se tak může velmi slibně jevit příslušná pasáž v Hájkově kronice.⁸ Nicméně po odstranění dílčích podrobností je evidentní, že rámcem, do něhož tyto údaje byly vloženy, je jakýsi obecný příběh o dobývání křesťanského hradu. Téměř identický text jen s nepatrnými úpravami převzal do své kroniky ještě v 17. století i Beckovský.⁹

Oba druhy záznamů vykazují po stránce obsahové závislost na starších vzorech, přičemž za povšimnutí stojí především často užívané literární topos vysoké hory, na níž měl být hrad založen – „*na jedné vysoké hoře*“¹⁰ či „*na jednom skalnatém*

⁶ Zdeněk BENEŠ, *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepísectví*, Praha 1993; Jaroslav KOLÁR, *K typologii české historické prózy z období humanismu*, FHB 11, 1987, s. 345–363.

⁷ Václav HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronyka Czeská*, Praha 1819, list CCCXIX; Bartoloměj PAPROCKÝ Z HLOHOL, *Diadochos id est successio: jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stavův slavného Kralowstwi Czeskeho, Tomus 1, kniha 1–2*, Praha 1602, s. 143; J. BECKOVSKÝ, *Poselkyně I*, s. 538.

⁸ V. HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronyka*, list CCCLXXXIX.

⁹ J. BECKOVSKÝ, *Poselkyně I*, s. 712–714.

¹⁰ V. HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronyka*, list CCCXIX.

a dosti vysokém vrchu“.¹¹ Schematicky je uspořádána i krajina v syžetu příběhu o dobývání Karlštejna v Hájkově Kronice: „*Na Kněžské Hoře, jenž jest na půl noci, položilo se jich šest tisíce [obláhatelů, pozn. autorky]... Na druhé hoře, jenž jest nad Haknovým dolem, jenž jest od východu slunce, položilo se jich šest tisíc... Na třetí hoře, která sluje Plešivec, od strany polední... položilo se šest tisíc... Na čtvrté hoře od západu Slunce... položilo se jich šest tisíc.*“¹²

Co se týká popisu krajiny a prostředí vůbec, ani v tomto případě nedošlo v humanistickém písemnictví oproti středověku zprvu k radikálnímu obratu a naopak první kosmografie zase vykazují značnou závislost na svých antických vzorech. Autor neusiloval o konkrétní vylíčení charakteru krajiny, ale spíše odkazoval pomocí topoi k hlubšímu ideologickému rámci daného díla.¹³ Tato topoi tak byla vnímána jako „*Zeichen, die vor allem konnotieren, nicht denotieren*“.¹⁴ V citovaných záznamech však Karlštejn není chápán jen jako hrad sám o sobě, ale buď ve spojitosti s kaplemi svatých založenými Karlem IV. v případě analistických záznamů, nebo jako místo, kde byla uložena koruna a svátosti, jak je specifikováno v narativních zápisech o obléhání hradu za husitských válek. Předobrazem této scenérie má být jakési posvátné místo na skále či na hoře, v křesťanské tradici by to mohl být například jeruzalémský chrám situovaný tradičně na skálu.¹⁵ Ještě v širší rovině, nejen v rámci křesťanské tradice, vertikální uspořádání prostoru – jak u analistických, tak i rozvinutých zápisů týkajících se hradu Karlštejna – odkazuje k představě původní hory nacházející se ve středu světa, která buď sama o sobě je chápána jako posvátná nebo je na ní ještě navíc posvátné místo lokalizováno.¹⁶

¹¹ J. BECKOVSKÝ, *Poselkyně I*, s. 538.

¹² V. HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronyka*, list CCCLXXXIX.

¹³ Například viz Ernst Robert CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998; Jaroslav KOLÁR, *Zur Funktion der Topografie im Denken und in der Literatur des Humanismus*, Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern 3, 1993, s. 17–24.

¹⁴ J. KOLÁR, *Zur Funktion*, s. 19.

¹⁵ Například Mircea ELIADE, *Posvátné a profánní*, Praha 2006, s. 31.

¹⁶ *Ibidem*, s. 25–35; Dušan TŘEŠTÍK, *Mýty kmene Čechů (7.–10. století)*, Praha 2003, s. 72–76.

„*Descriptio Carlsteinensis Arcis*“¹⁷

Tradiční kronika či tzv. historie jako žánr s pevnými pravidly jen velmi těžko mohla pojmout něco, co se nenacházelo ve starších předlohách či jiných písemnostech, které se osvědčily jako autority. Jakékoliv jiné skutečnosti tak jen velmi těžko pronikaly do tohoto typu žánru. V tomto ohledu vlastní obrat souvisel především se změnou charakteru vědění. Zatímco starší typ vědění, označovaný například jako tzv. renesanční epistémé, se snažil uspořádat a popsat tento svět například na základě konotací, jak vyplývá i z rozboru záznamů týkajících se vyprávění kolem Karlštejna v raně novověkých kronikách, nový, nazývaný jako tzv. klasická epistémé, se pokoušel obsáhnout prostor spíše kvantitativně, všezahrnujícím popisem, tříděním a vzájemnou diferenciací. Jakkoliv se oproti předchozímu pohyboval spíše na povrchu, svým rozsahem umožnil vstoupit do písemné tradice i novým skutečností.¹⁸ Tentýž popis světa vycházející z klasické epistémé stál rovněž u zrodu raně novověkých urbářů, soupisů obyvatelstva, mapování státu či barokní komponované krajiny.¹⁹

Pochopitelně tomuto novému vnímání odpovídaly i určité typy literárních žánrů; uplatnilo se především v podobě všelijakých příruček, encyklopedií či svodů různého charakteru a souviselo i mimo jiné i se vznikem narativního díla specifické povahy – *Miscellanea historica regni Bohemiae (Rozmanitosti z historie Království českého)*, spisu značného obsahového rozpětí, k němuž Bohuslav Balbín shromáždě-

¹⁷ Bohuslav BALBÍN, *Miscellanea historica regni Bohemie, Band I, Liber III, Caput VIII, § III*, Pragae 1681, s. 100.

¹⁸ „Pozorovat tedy znamená spokojit se se zrakem. Spokojit se s tím, že systematicky vidíme jen několik málo věcí... Když se zrakové reprezentace samy rozvinou, odsekají se z nich všechny podobnosti a očistí se dokonce od všech barev, poskytnou konečně přírodní historii to, co tvoří její vlastní předmět: totéž co vnese do správně utvořeného jazyka, který má v úmyslu vystavět. Tímto předmětem je rozprostraněnost, z nich se přírodní jsoucna skládají – rozprostraněnost, která může být určena čtyřmi proměnnými. A pouze těmito čtyřmi proměnnými: forma elementů, množství, způsob, kterým se navzájem rozmisťují, relativní velikost každého z nich.“ Michel FOUCAULT, *Slova a věci*, Brno 2007, s. 108; Peter BURKE, *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*, Praha 2009; Thomas LUCKMANN – Peter Ludwig BERGER, *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*, Brno 1999.

¹⁹ Srovnej například Jiří SÁDLO – Pavel HÁJEK, *Česká barokní krajina: co to vlastně je? II. Jevy, procesy, interpretace*, DaS 26/4, 2004, s. 45–49.

val materiál po celý život a z něhož pouze část vyšla v letech 1679–1687 tiskem. Balbín v mnohém navazoval na starší tradici, například ještě Liber VII první dekády obsahovala výtah panovníků a s nimi spojených pamětihodných událostí. Tento svod zestručňující starší kroniky byl v raném novověku velmi oblíbený, měl jejich podobu a někdy se tak dokonce i výslovně nazýval. V duchu předchozí tradice se i zde nacházel analistický záznam o založení Karlštejna k roku 1348, a to opět jako jedna z mnoha pamětihodných událostí z období vlády Karla IV.²⁰

Proti tomu první tři knihy první dekády Balbínových *Miscellaneai* jako tzv. topografie představují nový typ – žánr spjatý již s novým věděním. Tyto historicko-vlastivědné popisy jednotlivých zemí se původně vyvinuly z tzv. kosmografií usilujících přenést antické poznatky do současného světa. V souvislosti s popisným charakterem nového typu vědění sem pronikaly i nové reálie, například přírodní historie. V tomto ohledu měl Balbín pochopitelně své domácí předchůdce. Zároveň s přihlédnutím k nadnárodní latinské produkci a charakteru topografií jako žánru se mimo jiné rovněž inspiroval široce koncipovanou formou Stránského spisu *Respublica Bohemiae (Respublica Bojema)*, který vyšel poprvé roku 1634 v Leydenu jako 31. díl třiceti pěti svazkové ediční řady „Res publicae“, jež vzhledem k jednotné vnitřní struktuře pojmul jak díla katolických, tak i protestantských autorů. Svým širokým záběrem však Balbínova *Miscellanea* překonala své starší předchůdce a jako jeden z mnoha prvků podílejících se na „znovu vytváření“ Čech založila v mnoha ohledech tradici, ať už souhlasnou či nikoliv, srovnatelnou například s Hájkovou kronikou.²¹

Co se týká Balbínova popisu Karlštejna, změnu diskursu signalizoval jak jeho rozsah, tak i nadpis v záhlaví na příslušných stranách – „*Descriptio Carlsteinensis*

²⁰ Bohuslav BALBÍN, *Miscellanea historica regni Bohemie, Band III, Liber VII, Sectio II De regibus Bohemiae*, Pragae 1687, typis Georgii Czernoch, s. 154.

²¹ František MUSIL, *K prvním historicko-vlastivědným popisům Čech a Morava*, Dissertationes historicae. Vladimír Wolf et Opera Corcontica 2, 2002, s. 265–273; Jaroslav KOLÁR, *Paradoxy spisu Pavla Stránského o českém státu*, FHB 8, 1985, s. 331–345; Walter SCHAMSCHULA, *Pavel Stránskýs Respublica Bohemia und die literarische Tradition*, Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern 3, 1993, s. 113–126; Jan P. KUČERA – Jiří RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, Praha 1983.

Arcis“.²² V mnoha ohledech se však nejednalo o nijak radikální obrat, a to především z hlediska ideologických konotací, které se i nadále udržovaly v mezích klasické latinské vzdělanosti. Na starší tradici navázal Balbín hned v úvodu svého popisu zmínkou o založení hradu Karlem IV. a jeho následným obleháním během husitských válek. V dalším odstavci toto téma více rozvinul, a to ve směru klasických antických konotací.²³ Konkrétně označením hradu termínem „*arx*“ podtrhl především jeho ochranou a obranou funkci, v tomto případě především ve vztahu ke zde uložené koruně a ostatkům svatých – „*arx carlsteinensis... a Carolo IV. imperatore Corona regni, & Reliquis Sanctorum servandis aedificata... fortissime oppugnata*.“ Tutéž vlastnost vyzdvihl i v pasáži týkající se popisu hradů obecně, v níž se inspiroval římskými autory: „*Hrady se osvědčily, ať už hrozil nepřítel vlasti anebo vzplála občanská válka či rozbroje nebo konečně když někdo mocnější vyhrožoval násilím. Vždy tu bylo útočiště, kam bylo možno se uchýlit a zabránit kořistění, dokud nezasáhl král, rada pánů, nepřátelské zbraně anebo dokud přátelský zásah neukončil spory*.“²⁴ Výraz „*arx*“ se také používal jako zástupný pojem pro pevnost umístěnou na antickém Kapitolu – „*mons Capitolinus*“, nejvyšším ze sedmi římských pahorků, centra a symbolu moci starověkého Říma.²⁵ Využitím antických rekvizit se však Balbín neocitl nijak radikálně mimo starší tradici, neboť termín „*arx*“ jako pevnost v sobě zahrnoval i křesťanský náboženský obsah, jak například vyplývá z písně Martina Luthera – „*Eine Feste Burg is unser Gott*“,²⁶ v níž přirovnává Boha k pevnému hradu. Stejně tak i v římské tradici byl zdůrazněn pevnostní charakter posvátného okrsku na Kapitolu, v jehož centru se měl nacházet

²² B. BALBÍN, *Miscellanea Band I*, Liber III, Caput VIII, § III, s. 100–107.

²³ *Ibidem*, Liber III, Caput VIII, § III, s. 100.

²⁴ „... *sive hostis Patriae immeneret, sive discordiis, et & bellis civilibus arderet, sive potentiores, ut saepe sit, vim minitarentur, paratum haberent receptum, ubi se, & sua tutarentur, ne praedae paterent, donec aut implorato Rege, aut iudicio Procerum, aut amicorum armis, aut amica interpositione discordiae finirent*.“ *Ibidem*, Liber III, Caput VIII, § III, s. 107. Překlad Heleny Businské ve výboru z *Miscellanaei – Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství české země, Výběr z díla Rozmanitosti z historie Království českého (Miscellanea historica regni Bohemiae)*, Helena Businská (ed.), Praha 1986, s. 292.

²⁵ Heslo *Arx* v *Encyclopaedia Britannica*, s. 385.

²⁶ David VENCLÍK, *Svatodušní úterý na Karlštejně*, DaS 29–5, 2007, s. 23. Viz část „*Eine feste Burg*“ v katalogu výstavy *Mythos Burg*, Georg Ulrich Großmann (ed.), Nürnberg 2010.

i chrám. Pojem „*arx*“ se používal i pro opevněnou část na dalším římském vršku Palatinu, kde sídlili augurové, nebo vůbec tam, kde vykonávali své obřady.²⁷ Na starší schéma Balbín navazoval i co se týká rozložení krajiny, a to jednak již zmíněným poukazem na horu – „*mons arcis*“ – obklopenou z několika stran dalšími – „*clauditur quinque montibus praealtis*“.

Balbínova modifikace předchozí tradice se tedy v první řadě odehrávala na úrovni recepce antických vzorů, například spočívala v zesílení celkového dojmu scénérie použitím klasického topos *locus amoneus*²⁸ – „*arx carlsteinensis ... sita est loco peramoeno*“. Toto napodobování (*imitatio*) antických vzorů souviselo s dobovým estetickým cítěním.²⁹ V případě topografie jako žánru, který na počátku svého vývoje, důsledně vycházel z těchto předloh, jsou tyto reminiscence obzvláště citelné, a to ať už se týká vlastního způsobu popisu krajiny či využití klasických topoi. Stejným způsobem Balbín v *Miscellanaeích* vylíčil podobu krajiny Čech. Ohraničil prostor horami a řekami, tak jak to činili již antičtí autoři, a charakterizoval jej za pomoci klasického topos krásné zahrady.³⁰

Naproti tomu nový způsob vědění se projevil nejen v samotném popsání prostoru obecně, ale především ve specifickém charakteru jeho uchopení, který spočíval v uvedení množství jednotlivých prvků v příslušném prostoru, jejich velikosti, formě a vzájemném rozmístění. Hrad Karlštejn se tak dle Balbína nacházel 3 míle od Prahy. Kopec, na kterém byl situován, měřil po obvodu 628 kroků. Stejným způsobem je uchopen i areál uvnitř hradu – například: „*Abys tam došel, musíš vyšlapat 80 kamenných schodů. Chceš-li se dostat až pod střechu, musíš překonat dalších 25 stupňů, což je od země až k vrcholu této budovy celkem 105 schodů.*“³¹ Značný prostor autor věnoval vyčíslení zdejších sakrálních cenností. Ještě dále v tomto ohledu zašel Tomáš Pešina z Čehorodu, který nejen v souladu s dobovým vkusem, ale rovněž i s ohledem na nový způsob vědění publikoval ve svém díle

²⁷ Heslo *Arx* v *Encyclopaedia Britannica*, s. 385.

²⁸ *Locus amoenus – místo líbezného. Symposium o české hymně*, Jiří Šubrt – Jiří K. Kroupa (ed.), Praha 1994.

²⁹ Například Zofia MITOSEK, *Teorie literatury: historický přehled*, Brno 2010, s. 44–55.

³⁰ *Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství*, například s. 49–67, s. 147.

³¹ *Ibidem*, s. 285.

Phosphorus Septicornis otištěném roku 1673 soupisy svatých relikvií přechovávaných na Karlštejně, chápaném rovněž pod pojmem „*arx*“.³²

V horizontu Balbínova zájmu, rovněž i s přihlédnutím k dochovaným pramenům, se kromě Karla IV. a následných husitských válek ocitlo i období přelomu 16. a 17. století, kdy došlo k přestavbě Karlštejna. Kromě starších literárních pramenů Balbín zachytil ve svém popisu i určitou zdejší tradici, která se kolem tohoto hradu vytvořila, a která byla tímto, s ohledem na další recepci *Miscellanei*, kodifikována. A z té také pocházejí první soustavnější zprávy o zdejších manech, a to například v souvislosti s osobou Jáchyma Novohradského z Kolovrat, purkrabího karlštejnského a zároveň prezidenta české komory, za nějž došlo ke konci 16. století k přestavbě hradu, reorganizaci dominia a snad i k obnově zdejší manské soustavy. V ústním podání se Jáchymovo zdejší působení naplněné častými rozpory odrazilo již jen v podobě dílčí epizody, o jejímž vztahu ke skutečnosti vzhledem k nedostatku pramenů však nemůže být mnoho řečeno: „*Obě brány se kdysi zavíraly a byly ve dne v noci střeženy dvěma svobodníky, dnešním názvem many. Hlídali je velmi ostražitě. I stalo se, že purkrabí hradu, pán z Kolovrat, přistihl jednoho ze strážců, že se od brány vzdálil; ihned přivolal z Prahy kata a příští den poručil viníkovi setnout hlavu.*“³³ I v tomto krátkém příběhu, který je součástí výše uvedené pasáže týkající se Karlštejna, je tento hrad chápán jako „*arx*“, střežený s maximálním úsilím – „*tanta vigilantia a duobus rusticis liberis, quos hodieque Mannos vocant, diu noctuque custuodenda erat.*“ V následujících dobách si motiv popraveného mana získal velkou oblibu a byl hojně využíván, zvláště v 19. století nabyt nových aktuálních významů v souvislosti s hradem Karlštejnem jako místem paměti.

Co se týká dalšího vypovídání kolem karlštejnských manů, Balbín ještě uvedl, že „*šest venkovských manů vykonávalo kdysi ponocenskou službu a k obvyklému volání, jež se dalo každou noční hodinu, připojovalo ještě: „Dále od hradu, dále“. To se udržuje podnes. Dvě vesnice ve vzdálenosti půl míle byly určeny těmto strážcům,*

³² Tomáš PEŠINA Z ČECHORODU, *Phosphorus Septicornis: i.e. Metropol. S. Viti Eccles. Pragensis Maiestas, typis Joannis Arnolti de Dobroslavina, Pragae 1673*, s. 411–429, „*arx*“ – například s. 411, 418.

³³ Bohuslav Balbín, *Krásy a bohatství*, s. 284.

kteří byli kromě své služby zbaveni jakýchkoli poplatků.³⁴ Onu dobu, „olim“, Balbín postavil do opozice vůči dnešku: „*Naše doba provedla pravý opak, něco úplně protichůdného: dala rozbořit všechny hrady bez rozdílu, zda je lze hájit snadno či nesnadno, zda jsou pohraniční nebo uprostřed země, zda patří králům nebo šlechtě...*“³⁵ A tak ani už karlštejnští manové nehlídají hrad jako kdysi: „*Dnes stráží spodní trvale uzavřenou bránu branný, najatý za plat ze svobodníků, u hořejší brány pak musí jeden man hlídat po týdnech. Spíše se však vyskytuje v hradní službě ne v bráně.*“³⁶ A rovněž i zdejší hlásní se nyní „*změnili v obyčejné robotníky. Každý týden totiž vykonávají dva z nich ony noční pochůzky, a jakmile jim jejich týdenní služba skončí, jsou povinni platit obecné dávky a robotovat jako ostatní*“.³⁷

Tzv. karlštejnská manská soustava v Balbínově době i nadále existovala, neboť zanikla teprve až v 19. století v souvislosti s legislativním zrušením lenního systému v Čechách v roce 1869. Vznikla patrně za Karla IV., jakkoliv o tom nejsou žádné písemné prameny, reorganizací komorního zboží v oblasti tzv. přemyslovského hvozdu, především Kamýčka a Tetínska. Pro dobu před počátkem 17. století neexistuje mnoho dokladů, které by umožnily lépe zhodnotit její náplň. Toto konstatování se týká i desk dvorských, pramene specifické povahy, který nebyl dosud samostatně analyzován. A právě vzhledem k významu Karlštejna, zvláště tak jak jej chápalo 19. století, se prosadilo jednostranné chápání zdejších lén, a to z hlediska hradu a služeb s ním svázaných, na úkor lén jako určitého uceleného souboru zboží. Od konce husitských válek až do konce druhé třetiny 16. století i nadále trvala existence zboží vázaných k hradu Karlštejnu lenním právem, nicméně soustava jako celek upadala. Vnější projevem její obnovy se v roce 1605 stal tzv. první Karlštejnský manský kvatern založený Vilémem Slavatou z Chlumu a Košumberka, tehdy karlštejnským purkrabím. Na tento první dodnes dochovaný soupis lén a jejich majitelů navazovala až do 19. století celá řada dalších kvaternů. Přičemž od počátku 17. století až do zániku soustavy se počet zdejších lén dosahující cifry 40 nijak radikálně nezměnil.

³⁴ Ibidem, s. 291.

³⁵ Ibidem, s. 293.

³⁶ Ibidem, s. 284.

³⁷ Ibidem, s. 291.

Z rozboru prvního Karlštejnského kvaternu³⁸ vyplývá, že i raně novověcí nabyvatelé získávali svá léna jako odměnu za své služby, ať už v rámci karlštejnského panství, královského dvora či zemských úřadů obsazovaných nižší šlechtou. Tato otázka by měla být ještě samostatně zpracována, nicméně přinejmenším u části leníků z řad nižší šlechty lze pro zhodnocení této otázky využít studie Václava Bůžka týkající se uplatnění nižší šlechty jednak v regionální linii politického systému předbělohorských Čech, jednak na úrovni země a panovnického dvora. Tito lidé propojení klientskými vazbami s významnými šlechtickými rody díky službě v nižších zemských úřadech či v jiných postech spjatých zase s panovnickou správou tak získávali snadnější přístup ke zdejšímu lennímu zboží, které nikoliv samo o sobě, ale společně s dalšími úřady či jinými majetky představovalo jako celek relativně slušné materiální zázemí. V souvislosti se stavovským vnímáním hradu Karlštejna mohlo mít nabytí zdejšího léna snad i určitý prestižní charakter. Kromě příslušníků nižší šlechty se však nabyvateli lén stávali i měšťané, svobodníci a v jednom případě i bývalý poddaný. Jako samostatný prvek, i s vlastní přísahou v Kvaternu, by měli být odlišeni tzv. hlásní.³⁹

Jakkoliv první soupis lén pochází až z roku 1605, konkrétně z prvního Karlštejnského manského kvaternu, k uspořádání soustavy došlo patrně již dříve v souvislosti s již zmíněným Jáchymem Novohradským z Kolovrat a jeho renesanční přestavbou hradu, jež probíhala za finanční účasti stavů a představovala tak i určitou symbolickou demonstraci jejich zvýšeného zájmu na tomto hradu.⁴⁰ S přihlédnutím k dalším pozůstatkům po Jáchymově činnosti na Karlštejně se zdá, že by jeho zdejší působení nemělo být vnímáno nejen jako náprava či uspořádání starších poměrů, ale zároveň jako snaha vtisknout Karlštejnu se zřetelem na „staré“ pořádky i „novou“ paměť“, a to nejen v souladu s vnímáním stavovské obce, ale i panovníka. Zdá se, že jedním z mnoha prvků této „nové“ reprezentace, jsou i zdejší manské skříně, resp. jejich pozůstatky, kterých se zřejmě týká i následující

³⁸ Národní archiv, fond Desky dvorské, *Kvatern manství Karlštejnského*, DD 111.

³⁹ M. NOVOTNÁ, *Karlštejnská manská soustava*, in: *Karlštejn a jeho význam v dějinách a kultuře*, Praha 2011, s. 110–127.

⁴⁰ Například Zdeněk VYBÍRAL, *Autorita a moc v paměti urozených*, in: *Paměť urozenosti*, Václav Bůžek – Pavel Král (ed.), Praha 2007, s. 127–128.

Balbínův zápis v *Miscellanaeich*: „Blízko studny stojí na místě poněkud vyvýšeném spodní část hradu s množstvím obytných místností. V prostředním patře je rozsáhlá komnata manů urozeného rytířského původu, kde lze vidět ve zdi police na uložení zbraní. Vpředu mají erby šlechtických manů. Z této nižší části budovy můžeš přejít ke královským komnatám.“⁴¹

„Nevím, byl-li tento hrad krásnější v své slávě, než je v svých rumech velebnější“⁴²

Doménou, v níž se v průběhu 18. století naplno rozvinul popisný způsob vědění projevující se již v Balbínových *Miscellaneích*, se stala tzv. statistika, zahrnující značně širokou paletu informací z různých oblastí. A tak není nijak zvlášť překvapivé, že se v rámci sešitů *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen* v roce 1787 mimo jiné objevil i Rieggerův německý překlad Balbínova popisu Karlštejna,⁴³ opatřený poznámkami a doplněný o další prameny. V roce 1788 byl tamtéž publikován rovněž i soupis lenního zboží v Čechách.⁴⁴ Tomuto trendu odpovídal i vývoj topografií jako samostatného žánru – zatímco Schallerova *Topografie des Königreichs Böhmen* (1785–1790) svým uceleným charakterem, odkazy na starší literaturu a přetiskováním pramenů odrážela ještě starší kořeny tohoto literárního útvaru, mladší autoři naopak už toto pojetí kritizovali a směřovali k zestručnění textu.⁴⁵ Na základě těchto a dalších textů, například Pelcla, a zároveň rovněž i s ohledem na nově probuzený fenomén cestování a poznávání

⁴¹ Bohuslav Balbín, *Krásy a bohatství*, s 285.

⁴² Dopis Chmelenského Čelakovskému z července 1835 – *F. L. Čelakovského Sebrané listy*, Praha 1865, s. 326.

⁴³ Joseph Anton VON RIEGGER, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen, III Heft*, Leipzig – Prag 1787, s. 569–612.

⁴⁴ Idem, *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen, VII Heft*, Leipzig – Prag 1788, s. 65–80.

⁴⁵ František ROUBÍK, *Přehled vlastivědného popisu Čech*, Praha 1940, s. 26–40.

památek, vznikla v 19. století celá řada popisů Karlštejna, které jeví větší či menší míru vzájemné provázanosti.⁴⁶

V textech poslední třetiny 18. a počátku 19. století, mnohdy ještě dále, domínuje již zmíněné starší pojetí Karlštejna jako opevněného a chráněného místa či přímo pevnosti, nicméně v první řadě především ve vztahu k její architektonické, tj. hmotné podstatě, například: „*Das Andenken des Schlosses Karlstein verdient unstreitig theils als Festung, theils als Meisterstück der gothischen Bauart*“.⁴⁷ Ke stejné charakteristice – „*das feste Schloss Karlstein*“ se uchýlil dokonce i Pelcl ve své *Nové kronice*,⁴⁸ v níž sice kriticky zhodnotil starší autory, zároveň však formou uspořádání textu, jak svědčí i název knihy, setrval ve starším diskursu.

Výběr Karlštejna, jako objektu hodného popisu či pozornosti vůbec, je v systému vypovídání kolem této stavby, v němž se často používají termíny jako „*Alterthum*“ či „*Denkmal*“, zdůvodněn jeho zařazením mezi ostatní pamětihodné majestátní artefakty hlouběji nespécifikovaného „dávnověku“ (podobně též české slovo „starožitnost“), které mají návštěvníka poučit a přimět k zamyšlení.⁴⁹ Stejně jako ve starších textech ani tato krajina kolem Karlštejna neexistuje sama o sobě, ale je nadána vlastním významem, který je evokován buď přímo popisem s výrazně idylickými prvky⁵⁰ nebo nepřímo výrazy jako „*diese äußerst romantische und mahlerische*

⁴⁶ Veronika FAKTOROVÁ, *Literárněhistorický výzkum žánrů na pozadí obrozeneckého cestopisu*, in: Nadnárodní dimenze české národní kultury I, České Budějovice 2005, s. 7–18; Marcela KALAŠOVÁ, *Geneze touhy po navštěvování a poznávání hradů a hradních zřícenin na pozadí romantismu a národního obrození v českých zemích*, in: Karel Kramerius. Putování po českých hradech (1814–1818), Praha 2010, s. 17–33.

⁴⁷ J. A. von RIEGGER, *Materialien III*, s. 671.

⁴⁸ Franz Martin PELZL, *Neue Kronik von Böhmen: Vom Jahre 530, bis 1780. Nebst einer geographischen Beschreibung aller Städte, Märkte, Schlösser und anderer merkwürdigen Orte*, Prag 1780, s. 84–85.

⁴⁹ „*In der Mitte prangt ein majestätisches Denkmal des Alterthums, das den Anfällen der alles zerstörenden Zeit Trotz geboten, und sich obgleich durch die Stürme einheimischer Unruhen einigermaßen verwüstet, bis zu unsern Jahrhunderte erhalten hat.*“ Joseph SCHIFFNER, *Galerie der interessantesten und merkwürdigsten Personen Böhmens nebst der Beschreibung merkwürdiger böhmischer Landesseltenheiten alter und neuer Zeiten*, Prag 1802, s. 265–266.

⁵⁰ „*ein angenehmes Thahl gegen das Gebirge hinab. Fruchtbare Felder, grüne Wiesen und Baumgarten stellen sich hier dem Blicke des Reisenden in einer ergänzenden Mischung dar. Nie*

*Lage*⁵¹ čerpajícími z dobové estetiky „malebna“.⁵² V případě vypovídání kolem hradu Karlštejna a zdejší krajiny mají doslova „dokreslit“ místní scenérii, přičemž kromě těchto vjemů zde významnou roli hraje i výstavba textu za pomoci zra-
kových termínů. Nedílnou součástí tohoto systému vypovídání je divák, resp.
poutník jako velmi oblíbený dobový motiv, objevující zdejší krajinu,⁵³ ať již je
výslovně zmíněn v textu jako častý zdejší návštěvník z Prahy,⁵⁴ či je vyobrazen na
doprovodné ilustraci,⁵⁵ nebo je přítomen pouze explicitně ve výrazech, kde se
předpokládá pozorovatel.⁵⁶ Dominantním prvkem této idyly je v první řadě pře-
devším důraz na vnitřní vyváženost scenérie, v níž se jednotlivé komponenty přiro-
zeně střídají a směřují k harmonii.⁵⁷ V tomto kontextu nabývá vlastních významů,
mimo jiné například estetických, již Balbínem zmiňovaný Karlův motiv o založení
Karlštejna: „*außerdem wünschte er aber auch daselbst für sich einen stillen Aufenthalt-
sort zu finden, wo er alljährlich auf einige Wochen, von den drückenden Regierungs-
sorgen befreit, der Ruhe pflegen wollte.*“⁵⁸ Synonymem a zároveň opět častým termí-

hatte die Kunst ein schöneres Schauspiel der ländlichen Reize hervorbringen können. Die Aussicht nach der Ferne wird durch Waldungen und Berge beschränkt.“ J. SCHIFFNER, *Galerie*, s. 265.

⁵¹ Franz AUGÉ, *Beschreibung der kaiserlichen königlichen Burg Karlstein in Böhmen*, Prag 1819, s. 5.

⁵² K tomu viz Zdeněk HRBATA – Martin PROCHÁZKA, *Romantismus a romantismy*, Praha 2005, s. 67, 78, 222–223.

⁵³ K figuře pozorovatele-poutníka viz Jan BAŽANT, „*Which land is dreamier Arcadia or Bohemia?*“, in: *Locus amoenus – místo líbezné*. Symposium o české hymně, Jiří Šubrt – Jiří K. Kroupa (ed.), Praha 1994, s. 51–59. Zdá se, že již z hlediska ikonografického prodělala tato postava v průběhu 19. století svébytný vývoj.

⁵⁴ J. A. MICHEL, *Das Königreich Böhmen I*, s. 372.

⁵⁵ Viz například vyobrazení Karlštejna s poutníkem – W. A. GERLE, *Bilder aus Böhmens Vorzeit. Burgvesten und Ritterschlösser in Original-Ansichten dargestellt*, Prag 1842, s. 205.

⁵⁶ J. SCHIFFNER, *Galerie*, s. 265–266.

⁵⁷ „*in einer ergänzenden Mischung*“ (Ibidem, s. 265); „*Der Boden in denselben ist fruchtbar und angebaut. Felder und Wiesen wechseln überall*“ (August Gottlieb MEISSNER, *Karlstein*, in: *Historisch-mahlerische Darstellungen aus Böhmen*, 1. vydání vyšlo v roce 1798, použito, in: *A. G. Meissners sämtliche Werke. 35 Band. Kleinere historische Schriften. 3 Theil*, Wien 1814, s. 5.)

⁵⁸ J. A. MICHEL, *Das Königreich Böhmen I*, s. 372.

nem pro vyjádření zdejší atmosféry je slovo „*angenehm*“,⁵⁹ které stojí v opozici například vůči výrazu „*Unruhen*“.⁶⁰ Zároveň tímto termínem – „*Es*“ [tj. Karlštejn, pozn. autora] *lieg in einer angenehmen Gegend*⁶¹ přeložil Riegger i Balbínovu větu „*sita est loco peramoeno*.“ Zdejší harmonická krajina se tak stává v první řadě „nosičem“ určitého mravního étosu.⁶²

V první řadě však Karel IV. měl nechat postavit Karlštejn „*zur Bewahrung der Reichskleinodien, der Heiligthümer, und der königl. Archives*“,⁶³ přičemž význam zdejších cenností byl vztahován pouze k panovníkovi, státu či nanejvýše zemi.⁶⁴ Totéž platí i o výpovědích kolem Karlštejna vůbec, který byl chápán především jako opevněná schránka výše zmíněných cenností, tj. například jako „*Schaz an Denkmälern*“.⁶⁵ Za tímto účelem Karel nechal hrad silně opevnit a velmi přísně střežit: „*Er ließ die Mauern an vielen Seiten 10. Prag. Schuss breit aufführen, versah dasselbe mit zweien nach einander folgenden eisernen Thören, setzte demselben einen Burggrafen vor, ordnete zur Beschützung dessen einige Wächter an, die den Namen Mannove führten: ihre Pflicht war das Schloss Tag und Nacht unter Lebenstraffe zu bewachen, und bei der Ausrufung einer jeden Stunde zur gewöhnlichen Formel beizufügen: Dále od hradu dále*“⁶⁶ V tomto kontextu jsou zdejší leníci doslova charakterizováni jako „*aufrichtig, getreu, und gehorsam*“,⁶⁷ jejichž „*heiligste Sorge*“⁶⁸ je „*Pflicht*

⁵⁹ „*die angenehmsten Waldungen*“, „*die angenehmsten Krümmungen der Thäler*“ (J. A. von RIEGGER, *Materialien III*, s. 572, poznámka b.); „*Karl bemühte sich auch die herumliegende Gegend fruchtbar und angenehm zu machen*“ (J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen VIII*, s. 24.)

⁶⁰ J. SCHIFFNER, *Galerie*, s. 265.

⁶¹ J. A. von RIEGGER, *Materialien III*, s. 571.

⁶² Z. HRBATA – M. PROCHÁZKA, *Romantismus*, s. 53–60.

⁶³ J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen VIII*, s. 55.

⁶⁴ Viz Eduard MAUR, *Pojetí národa v české osvícenské historiografii. Ignác Cornova a František Martin Pelcl*, in: *Mezi časy... Kultura a umění v českých zemích kolem roku 1800*, Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), Praha 2000, s. 134–146.

⁶⁵ Julius Max SCHOTTKY, *Die Burg Karstlein nebst ihren Umgebung*, Prag 1831, s. 4.

⁶⁶ J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen VIII*, s. 16.

⁶⁷ J. A. von RIEGGER, *Materialien VII*, s. 80.

⁶⁸ F. AUGÉ, *Beschreibung*, s. 6.

...*das Schloss Tag und Nacht unter Lebenstraffe zu bewachen*“,⁶⁹ a stejně jako v případě Karlštejna bez jakýchkoliv jiných konotací. Přičemž měli střežit jak zdejší cennosti, tak i klid: „... *wenn ein Geräusche außer dem Thore bemerkt wurde. Auf diesen Fall kamen mehrere Wächter zusammen, und untersuchten die Ursache von der gestörten nächtlichen Ruhe, welche um das Schloss heilig beobachtet werden musste.*“⁷⁰

„... *bílý Karlštýne, jak zapadlá v skalách šedá Tvoje hlava ...*“⁷¹

V průběhu 19. století nabývají písemné výpovědi týkající se Karlštejna nejen na počtu, ale též na objemu. Velmi populární se staly mimo jiné encyklopedické publikace věnované popisům hradů,⁷² opatřené poutavými ilustracemi dle dobového estetického cítění. Co se týká vlastních textů, příčinou jejich nabývání se ani tak nezdá být odhalení nějakých nových zásadních skutečností, ale souvisí spíše s nárůstem vlastního vypovídání i s poměrně značnou „eklektičností“ tohoto období. Stoupající množství písemných pramenů paradoxně neposkytuje nijak velkou záruku spolehlivosti uváděných reálií, neboť autoři, jakkoliv není pochyb, že mnozí z nich hrad navštívili, nemajíce jinou oporu při popisu, od sebe navzájem opisovali. Zároveň jakkoliv je následující výklad pojat s ohledem na názornost lineárně, v případě konkrétní řady textů se zdá být vhodnější zaměřit se pouze na určitý soubor prvků a sledovat jejich proměny. Z tohoto hlediska se tak například mnohé starší prvky z období přelomu 18. a 19. století udržely hluboko do čtyřicátých let, a někdy ještě dále.

S ohledem na již zmíněný nárůst textů v průběhu 19. století, byl v této části studie zohledněn pouze jeden kontext na úkor jiných; konkrétně ten, který ve svém vypovídání souvisel s formováním české národní identity. Toto „sebevytvá-

⁶⁹ J. SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen VIII*, s. 16.

⁷⁰ J. SCHIFFNER, *Gallerie*, s. 269.

⁷¹ Převzato z České elektronické knihovny – www.ceska-poezie.cz. Báseň Jana NERUDY *Karlštejn*, Básně 1, Spisy Jana Nerudy, svazek I, Praha 1951, oddíl 497.

⁷² Irena BUKAČOVÁ – Josef MILER, *František Alexandr Heber*, Ročenka klubu Augusta Sedláčka 85/1985, s. 5–24.

ření“ národa se odráželo i ve vnímání prostoru, a to v podobě konstruování symbolické krajiny míst paměti, jejichž význam by byl jen těžko srozumitelný bez znalosti příslušného „příběhu národa“, jak jej například kodifikoval ve své historiografické naraci František Palacký.⁷³ Jedním z nejvýznamnějších míst paměti, resp. jedním z „klenotů“ či „hvězd (slávy)“,⁷⁴ jak byly dle dobové metaforiky nazývány, k nimž „se zraky národa ve chvílích útrap toužně dívají“,⁷⁵ se stal i Karlštejn,⁷⁶ nazývány s ohledem na novou symbolickou topografii jako Karlův Týn.

⁷³ Pojem „místo paměti“ v daném případě používám jako pomocný koncept, neboť jakkoliv považuji v mnoha ohledech teoretické aspekty týkající se „paměti“ a „míst paměti“ za podnětné, sama paměť jim již ze své podstaty uniká. Tato dichotomie teoretického a „praktického“ přístupu je patrná například v rámci bibliografických odkazů jednotlivých studií ve sborníku *Paměť míst a osobnosti: historie jako identita a manipulace*, Milan Hlavačka – Antoine Marès – Magdaléna Pokorná (ed.), Praha 2011. Z tohoto důvodu se mi zdá vhodnější v konkrétním případě danou otázku co nejvíce zúžit, to znamená zaměřit se především na vlastní vypovídání písemných pramenů jakožto do sebe uzavřených textů a sledovat například jejich narativní postupy. Tentýž aspekt, zdůraznění narativních konstrukcí, jsem sledovala použitím slovního spojení „příběh národa“. Zároveň ho nejen v souvislosti s postmoderním diskursem používám jako zastřešující termín pro více proudů, a to i protikladných, tj. ve smyslu „národních příběhů“. Z bohaté teoretické literatury viz Jan ASSMANN, *Kultura a paměť*, Praha 2001; Eduard MAUR, *Paměť hor*, Praha 2006; Karel ŠÍMA, *Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity*, ČČH 104–1, 2006, s. 81–110; Jan RANDÁK, *O národních příbězích*, in: 19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Moderní dějiny – Supplementum 1/2008, Milan Řepa (ed.), Praha 2008, s. 139–142, Étienne FRANÇOIS, *Místa paměti. Lieux de mémoire. Erinnerungsorte*, ČČH 107–3, 2009, s. 559–568; Kamil ČINÁTL, *Dějiny a vyprávění*, Praha 2011.

⁷⁴ Například Báseň neznámého autora *Na úmrtí českého básníka*, in: Václav PETRŮ, *Poetická čítanka. Sbíрка básní původních i přeložených*, Praha 1878, s. 581. Báseň neznámého autora *Karlův Týn*, in: Okolí pražské v písních pro mládež, Bedřich Peška (ed.), Praha 1873, s. 23; Jan NERUDA, báseň *Naše klenoty*, in: Hvězdičky. Druhá kytičky povídek, básniček, báchorek, obrázků dějepisných, zeměpisných, přírodopisných a jiné zábavy a poučení pro hodné dívky, Jan Dolenský (ed.), s. 1–3. Karel ADÁMEK, *Památky českých reformátorův. Cestopisné a historické rozhledy*, Praha 1873, s. 140.

⁷⁵ J. NERUDA, báseň *Naše klenoty*, s. 2.

⁷⁶ David VENCLÍK, *Svatodušní úterý na Karlštejně*; Idem, *Obnova českého Montsalvage. Otázka rekonstrukce hradu Karlštejna v šedesátých a osmdesátých letech 19. století*, *Minulost Berounska* 11, 2008, s. 86–132; Idem, *Karlštejnské návštěvní knihy jako pramen k dějinám 19. století*, in: Na kladském pomezí o českém jazyku a literatuře, Jarosław Malicki – Ladislav Janovec – Ilona Gwózdź-Szewceznko (ed.), Radków 2009, s. 277–291; Idem, *Hrad Karlštejn a otázka korunovace českých králů v 19. století*, in: *Karlštejn a jeho význam v dějinách a kultuře*, Praha 2010,

Stejně jako v případě ostatních „sakralizovaných“ míst paměti národa, tak i kolem Karlštejna existovala celá síť vypovídání a jednání, které toto jeho postavení znovu a znovu rekonstruovala. S hradem tak byly spojovány jednak různé festivity, od shromáždění až po prosté výlety skupin a jednotlivců, a jednak i určitá ikonografie s příslušnými atributy reflektujícími, jakým způsobem se místo mělo podílet na „ideji věčného národa“ či jinak řečeno, jaká úloha mu v příběhu národa měla být prisouzena. V tomto ohledu získal Karlštejn jednak konvenční přízviska běžně užívaná pro takto konstituované nosiče paměti – „*pomník bývalé slávy a moci české*“,⁷⁷ „*svatý Karlův Týn*“,⁷⁸ „*sláva zkamenělá*“⁷⁹ či „*svědek slavné, skvělé minulosti národa*“,⁸⁰ zároveň se však stal i jakýmsi pomníkem *par excellence*, a to v podobě další oblíbené dobové figury – starce: „*bílý Karlštýne, jak zapadlá v skalách šedá Tvoje hlava*“,⁸¹ „*trapný jest dojem důstojného, šedého kmeta v oděvu šaška*.“⁸²

Nezbytnými podílníky na vytváření takovéto symbolické krajiny se stávali velmi často spisovatelé-buditelé, kteří začlenili příslušný region či místo do kontextu českých národních dějin, tak jak k tomu došlo například ve 40. let 19. století v případě Chodska, které bylo tímto způsobem Erbenem, Němcovou a dalšími doslova zformováno.⁸³ Podobně i Karlštejn vstoupil do krásné literatury již ve starší době, nicméně své skutečné propagátory – Jaroslava Vrchlického, Václava Beneše Třebízkého a Mikoláše Alše – získal teprve v 80. let 19. století, v době nové módní vlny zesíleného a ve srovnání s již prosazující se modernou pokleslého, ale o to

s. 139–161; Naděžda KUBŮ, *Karlštejn – vznik a vývoj hradního muzea jeho proměna v náznakovou interiérovou instalaci*, in: *Karlštejn a jeho význam v dějinách a kultuře*, Praha 2010, s. 56–78; Dobroslava MENCLOVÁ, *Restaurace hradu Karlštejna*, zvláštní otisk ze 4.–6. sešitu časopisu *Zprávy památkové péče* roč. VII., Praha 1947.

⁷⁷ *Blahověst* 1877/27–25, s. 333.

⁷⁸ *Na úmrtí českého básníka*, s. 581.

⁷⁹ Karel Václav RAIS, báseň *Karlův Týn*, Malý Čtenář 1885/IV - 6, s. 1.

⁸⁰ Žofie PODLIPSKÁ, *Povídka o mně*, České spisy pro mládež 51, Praha 1899, s. 109.

⁸¹ J. NERUDA, *Karlštejn*, oddíl 497.

⁸² K. ADÁMEK, *Památky českých reformátorův*, s. 140.

⁸³ Eduard MAUR, *Chodové. Historie a historická tradice*, Praha 1984.

účinnějšího historismu.⁸⁴ Převzali Palackého filozofii národních dějin, její základní zápletky a zpřístupnili ji ve zjednodušené podobě širší veřejnosti. Například příběhu Karla IV., „otce Vlasti“, jednoho ze samostatných komponentů v příběhu národa využil Jaroslav Vrchlický v dodnes populární divadelní hře *Noc na Karlštejně* z roku 1884. Premiéru nemohla mít pochopitelně nikde jinde než v Národním divadle, „zlaté kapličky“ národa. Instalace této hry na hrad zase představovala, a je tomu tak dodnes, neustálé rekonstituování smyslu Karlštejna v rámci již zmíněného příběhu národa.

Nejen zábavu, ale i didaktické cíle sledoval i Václav Beneš Třebízský v *Povídkách karlštejnského havrana*,⁸⁵ které vycházely na počátku 80. let 19. století na pokračování v časopisu *Světobzor* a s téměř lacinou podbízivostí reagovaly na poptávku po tehdy velmi oblíbených historických prózách. Charakteristická je pro něj téměř programová sebestylizace,⁸⁶ jeho povídky se doslova hemží odkazy na paměť. Kromě hradu a autora samotného jako jejich nositelů využíval Třebízský ještě oblíbenou dobovou figuru starce a dále ze starší domácí i zahraniční tradice přebíral motiv havrana, představujícího antropomorfizovanou paměť,⁸⁷ který se stal především díky Mikulášovi Alšovi i součástí výtvarné ikonografie hradu a jenž natolik zpopulárněl, že pronikl jako jasně čitelný odkaz do českého historizujícího malířství vůbec: „*Havran si opět poodpočinul a peruti jeho zase dotkly se mých skrání. Jiskřící zraky utkvěly na mně, jako by se chtěl přesvědčiti, zdali opravdu dobře poslouchám a zdali těm jeho slovům rozumím, protože prý po Čechách dosti lidí, kteříž tuhle bídu, tohle protiventství, tohle soužení svých předků ani pochopiti nedovedou,*

⁸⁴ Například Lenka ŘEZNÍKOVÁ, *Moderna & Historismus. Historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*, Praha 2004; Z. HRBATA – M. PROCHÁZKA, *Romantismus*, s. 231–233.

⁸⁵ Václav Beneš TŘEBÍZSKÝ, *Povídky karlštejnského havrana*, Praha 1979.

⁸⁶ K tomu srovnej například úvod ibidem, s. 7–9.

⁸⁷ Martina SEDLÁČKOVÁ, nepublikovaná diplomová práce *Historická próza Václava Beneše Třebízského v kontextu české literatury 19. století*, Ústav české literatury a knihovnictví FFMU v Brně 2006. Dále viz též Tereza NOVÁKOVÁ, nepublikovaná bakalářská práce *Skotská tradice a její vliv a recepce v českém kulturním prostředí*, Historický ústav FFMU v Brně 2009.

*kteříž tu pevnou nezvratnou vůli jejich, hluboké přesvědčení i vytrvalost až k smrti neumějí ani oceniti.*⁸⁸

Tutéž funkci, začlenění do kontextu příběhu národa a zároveň vstříc dobovému zájmu, mělo i shromažďování a pravidelné vydávání souboru karlštejnských pověstí. V tomto ohledu ukázka z roku 1921 představuje jakési završení příběhu národa: „V den 28. října 1918, před půlnocí shromáždili se na prvním karlštejnském nádvoří slavní popravenci naposled. Všichni se sešli. V čele jich kráčel opět devadesátiletý hrdina víry a mučednické slávy, pán Kaplír ze Sulevic a hned za ním pán Václav Budovec z Budova a všichni ostatní v pořadí, v jakém vždy kráčivali do císařského hradního paláce. V tu chvíli zahořel císařský palác karlštejnský tisícerymi světly. Všemi prostorami rozjásal a zahučel velebný husitský chorál. Vše vúkol dýchalo velkým okamžikem, jakého Karlštejn nebyl ještě nikdy svědkem. A když slavný chorál dozněl, zřítí bylo Karla IV., sedícího na zlatém trůně v rytířské síni. Po pravici jeho seděl v plné válečné zbroji přeslavný, bohatýrský Jiřík Poděbradský a po levici Karlově Mistr Jan Rokycana se zlatým kalichem v pravici. Bezhlaví popravenci poklekli. Rytířská síň se zatemnila. A když po chvíli opět zaplála v čarovné záři, měli rekovní popravenci svoje hlavy na šíjích, jakoby na pokyn velkého čaroděje přirostlé. A Mistr Jan Rokycana sestoupil potom k českým pánům a podával jim tělo Páně pod obojí způsobou...“⁸⁹

Jak vidno, hrad Karlštejn, podobně jako všechny vyvolené památníky dob minulých, tak fungoval i jako privilegovaný bod, kde docházelo k samovolným evokacím historických dějů, resp. kde bylo možné proniknout do „onoho“ času. Pochopitelně, výběr spatřených výjevů reflektoval postavení, které bylo Karlštejnu přisouzeno v kontextu českých národních dějin. V této souvislosti se tak hrad stal kulisou samostatných příběhů Karla IV. a Václava IV. a v neposlední řadě také jedním z tragicky rozpolcených jevišť husitských válek. Po stránce obsahové se však nejednalo o nijak radikální obrat od předchozí tradice, spíše vypovídání kolem Karlštejna nabývalo nových významů či souvislostí při zachování stejných zápletek opakujících se již v starších textech – například Karlovo založení Karlštejna, zavraždění Václavových milců roku 1396, obléhání hradu za husitských válek či

⁸⁸ V. B. TŘEBÍZSKÝ, *Povídky karlštejnského havrana*, s. 39.

⁸⁹ V. V. TOMEK, *Pověsti Karlštejnské*, Praha 1921, s. 71.

obnova Karlštejna na konci 16. století. V horizontu zájmu se ocitlo i období po husitských válkách, přičemž oproti počátku století značně narostlo vypovídání kolem karlštejnských purkrabích: „*Za touže příčinou ustanovil [Karel IV., pozn. autorky] k dohlídce a k přísnému střežení na hradě se nalézajících klenotův ze všech nejváženějších osob celého království věrného vyzkoumaného purkrabího, jemuž bylo slavnou přísahou se zavázati tělem i statky, „že věrně a spravedlivě koruny a všech klenotů i císaři, i jeho pravým nástupcům a dědicům ochraňovati, a pakli by po smrti císařově žádného dědice nezůstalo, že nikomu je nechce odevzdávati dříve, než by se veškerý stav rytířský a panský usjednotil a jiného panovníka s mocí dřívějšího vyvolil, kterémuž dle práva vše v pořádku odevzdá a jeho náležitě poslušen bude, jinak aby cti jmění svého zbaven a důstojenství, tomu více připuštěn nebyl“.*⁹⁰ Jak již poukázal David Venclík, toto vyzdvihávání významu zdejších purkrabí či stavů vůbec a jejich podíl na vládě reflektovalo politický program české zemské reprezentace po uvolnění v šedesátých letech 19. století, tj. její aspirace spolurozhodovat o zdejší správě.⁹¹ Stejně ambice – prosazení zemských historických práv – měly i diskuse kolem příslušnosti jednotlivých korunních statků a kolem financování obnovy hradu Karlštejna. Z tohoto pohledu Karlštejn a jeho přestavba představovaly jen jeden z několika prvků vizualizace těchto snah.⁹²

Do tohoto „eklektického“ shrnutí starších textů pronikaly i „staronové“ prvky, patrně z raně novověkých pramenů,⁹³ které již od 40. let 19. století v duchu dobového cítění zdramatizovaly celkovou scénérii zdejší krajiny, jak kromě písemných záznamů svědčí i dobová vyobrazení Karlštejna: „*z hlubokých propastí se vypínající skálu“*,⁹⁴ „*poloha její [autor použil pojem tvrz, pozn. autorky] je nad míru romantická ... Karlův Týn leží uprostřed kotlovitého, pěti dosti strmými vrchy uzavřeného údolí Se strany nádražní poskytuje Karlův Týn pohled velkolepý, vystupujet hrdě*

⁹⁰ *Karlův Týn i veškeré jeho části s přehledem dějepisným*, Praha 1863, s. 6–7.

⁹¹ D. VENCLÍK, *Obnova českého Montsalvage*, s. 99.

⁹² *Ibidem*, s. 91; BOHUŠ RIEGER a kol., *O královském hradě pražském*, Praha 1907.

⁹³ Jaroslav KOLÁR, *Studnice romantického historismu v českém obrození a její iniciátor*, Česká literatura 26–6, 1978, s. 527–540.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 7.

a směle do výšky na dosti příkré, s 628 měř. kroků v objemu mající skále“.⁹⁵ I tato vnitřně rozporuplná, nicméně opět ideální krajina, v níž císař Karel, „milovník samoty“, „uprostřed vysokých vrchů a hustých lesův... výhradně svým povoláním, péčí o národ a zem a duševním cvičením se obíral“,⁹⁶ v sobě zahrnovala určité ideje, které nemusí být dnešnímu čtenáři (či pozorovateli „romantické“ scenérie) již zcela zřejmé a které mimo jiné souvisely například s dobovým pojmem tzv. dynamického vznešena. V této filozoficko-estetické koncepci byla velká úloha prisouzena přírodě nebo rozličným přírodním jevům stylizovaným v duchu dobového „romantického cítění“, přičemž právě při pohledu na takovýto jev subjekt měl být pochopitelně v první řadě povznesen, zároveň měl pociťovat úžas, svoje vlastní meze a rovněž si uvědomovat takto i svou rozumovou nadřazenost.⁹⁷ Předobrazem této „pocitové“ scenérie již nebyla antická či italská krajina, dosud nejvýše ceněná, nýbrž příroda domácí, ještě přesněji národní, přičemž své vzory čerpala především z krajinomalby soudobé německé umělecké avantgardy, resp. z vlasteneckých idejí s ní spojených. A v této „původní“ a „přirozené“ krajině čerpající i z domácí raně novověké tradice, tentokrát ovšem s jinými konotacemi, snili její aktéři, ať už náhodní poutníci, zdejší purkrabí, manové či sám Karel IV., jehož příběh se pevně proplétá s Karlštejnem, svůj sen o Vlasti, Zemi či Národu:⁹⁸ „*Na hrad Karlštejn, vzdálený tak světa pychu, si císař Karel opět zajel, aby v tichu nad písmem svatým v zbožném duše klidu a blízek věrným manům, kteří četným sborem tu nad korunou českou stálým bděli zorem, snil o budoucí slávě svého lidu...*“⁹⁹

Hrad byl i nadále vnímán především jako nedobytná pevnost či pokladnice cenností, tentokrát však v první řadě především jako schránka zemských či národních cenností, tj. pro „*korunu, zemské klenoty a nejdůležitější listiny a privilegia národa českého, zkrátka vše, co bylo v Čechách důležitého, vzácného a posvátného*“.¹⁰⁰

⁹⁵ *Rodinná kronika. Obrázkové listy nedělní k zábavě a poučení 1863/3–70*, s. 212.

⁹⁶ *Karlův Týn*, s. 8.

⁹⁷ Umberto ECO, *Dějiny krásy*, Praha 2005, s. 294; Z. HRBATA – M. PROCHÁZKA, *Romantismus*, s. 126.

⁹⁸ Vladimír MACURA, *Český sen*, Praha 1998.

⁹⁹ Převzato z České elektronické knihovny – www.ceska-poezie.cz. Báseň Bohumila FORMANA *Na Karlštejně: Pověst*, in: básnická sbírka *Sny a touhy*, Praha 1890, oddíl 32.

¹⁰⁰ *Rodinná kronika*, s. 212.

Toto vnímání se odrazilo i v ikonografii Karlštejna, neboť v souladu se zásadou „pars pro toto“ byl velmi často redukován na původní Velkou věž, tj. místo, kde měly být všechny výše zmíněné cennosti uchovávány (k tomu viz například kresba Mikoláše Alše „Láska k vlasti“¹⁰¹ či obraz Adolfa Liebschera „Obrněná Vlast hájí největší poklad svůj – českou korunu – uloženou ve Velké věži hradu Karlova Týna. Za nočních chmur obklopují po staletí tento náš poklad mátohy zla a zášti“).¹⁰² A byla to právě tato původní Velká věž, navazující kontinuálně na starší tradici zobrazování hradu Karlštejna, která byla znázorňována i po Mockerově přestavbě ve své původní slohově eklektické podobě a která tak fungovala jako jasně čitelný odkaz. Kromě již zmíněného havrana jako dalšího ikonografického prvku byl v souvislosti s Karlštejnem využit mimo jiné například i motiv železnice, tj. konkrétně České západní dráhy, míjející hrad, a to právě díky protikladu, který jako fenomén¹⁰³ spjatý s „přítomností“, nabízel. V mnoha směrech však popisy jízd vlakem a evokace dávných jevů při náhlém spatření téměř neskutečného hradu zůstaly ve svém vypovídání zcela ve službách tradice a paradoxně neznamenaly žádný radikální zvrat.

V protikladu s okolním světem, „světem touhy“, byl hrad vnímaný jako „pravé“ a „jedinečné“ místo, tj. jako to „Místo“. V kontextu příběhu národa měl být strážěn jednak Karlem – „*v houšti spí již pěvců hejna, dřímá sad i les i luh, než kol věží Karlštejna otcovský bdí Karlův duch*“,¹⁰⁴ jednak již zmíněnými purkrabími jako představiteli země či národa českého, a konečně i zdejšími many, kteří v rámci příběhu národa jako strážci české koruny byli ztotožněni s ochránci celé české země: „*V prostranné jizbě sedělo šest rytířů-strážců, hlavy skláněli k sobě a polohlasem se radili. Uprostřed plápolal oheň, ozařuje tváře do pláště zahalených osob. Rytíři nebavili se jak obyčejně, aby jim noc ušla, nevypravovali si o zkušenostech života*

¹⁰¹ Miroslav MÍČKO – Emanuel SVOBODA, *Mikoláš Aleš. Nástěnné malby, Dílo Mikoláše Alše svazek 3*, Praha 1955, obr. 234; Hana VOLAVKOVÁ, *Mikoláš Aleš. Kresby a návrhy, Dílo Mikoláše Alše svazek 10*, Praha 1975, obr. 270.

¹⁰² Liebscherův obraz například D. VENCLÍK, *Hrad Karlštejn*, obr. 9, s. 158.

¹⁰³ Vladimír MACURA – Rudolf POHL (ed.), *Osudový vlak: sborník příspěvků stejnojmenné vědecké konference k 150. výročí příjezdu prvního vlaku do Prahy*, Praha 1995.

¹⁰⁴ Báseň Václava ŠTULCE *Karlotýn*, in: *Spisy Václava Štulce*, Národní bibliotéka. Výbor prací čelnějších spisovatelů československých, 23. díl, Praha 1874, s. 153.

i denních událostech, tváře jejich byly vážné, hlasy hluboké, gesta rukou opravdová. Mastiovský se Svárovským [jména karlštejských manů pocházející z manských skříní, jimiž se patrně Alois Dostál, dnes již neznámý autor povídky Strážce královské koruny inspiroval, pozn. autorky] sdělovali, o čem se před chvílí uradili a všem přednésti chtěli. „Nebudeme dále hlídati prázdný hrad, ale se vším úsilím požádáme o vrácení koruny na Karlštejn. Mohla by veliká zodpovědnost padnout na nás, kdyby se koruna ztratila. Naše jména jsou zde zaznamenána na věčné časy, a jednou by i našim potomkům ve zle vykládali, kdyby tak těžká vina na nás spočinula.“¹⁰⁵ Nové konotace tak získala i výzva karlštejských manů „dále od hradu dále“.¹⁰⁶

Zároveň spjati rámcem jednoho příběhu vstupují jak karlštejnští purkrabí, tak i manové na dějinnou scénu často v roli starců – nositelů paměti: „*Také jsem náhodou konal službu*“, pokračoval *bělovlasý stařec* [jeden z karlštejských manů se vyjadřuje ke korunovací Fridrich Falckého, pozn. autorky], „*když před dvěma roky byla odtud vyzvednuta koruna, aby ji postavili na hlavu Ferdinanda II., a já s jinými poklad, Čechům drahý, do Prahy doprovázel. Na tuto událost se, pánové velmi dobře pamatujete, neboť jste někteří spolupůsobili při korunovací. Není tomu dávno a lidská paměť tak brzo nezaniká. A slyšeli o tom i jiní, neboť sto pět heroldů slavnost hlučně oznamovalo a bubny vířily, až uši zaléhaly. A bochníky chleba pozlacené a postříbřené s erby Ferdinandovými putovaly vašima rukama*“ ... „*A proč nám to všechno připomínáš?*“ pojednou se ozval nejvyšší sudí ... „*A víte, co z toho vzejde? Uvažovali jste o tom? Ovšem v Čechách války jako domovem, co na tom, přibude-li jeden nepřítel a to právě takový, jenž už seděl na trůně a žezlo měl v ruce, jenž nedávno i za císaře byl zvolen.*“ **Staroch** mluvil kousavě. „*Naší starostí korunu opatrovati jako zřítelnicí oka svého, úkol ten jsme splnili; teď vám klenoty ony odevzdáváme, byste dle nejlepšího vědomí a svědomí s nimi jednali. Až koruna vykoná úkol svůj, nám ji opět k opatrování odevzdáte. Než za korunovací a následky její jste*

¹⁰⁵ Povídka Aloise DOSTÁLA, *Strážce královské koruny*, Dějepisné povídky. Ze světlých i stinných dob České koruny, díl I, Praha 1902, s. 244–245.

¹⁰⁶ D. VENCLÍK, *Svatodušní úterý na Karlštejně*, s. 23; J. PICEK, *Zpěv na Karlovu Tejně*, oddíl 60.

zodpovědni sami a krev potom prolévaná padne na vás a vaše děti.“ Rytíř dal na poslední slova důraz, že zahřměla svatyní a dotkla se srdcí všech přítomných.¹⁰⁷

„Sen o strážci hradu Karlštejna“, chápaný ve smyslu reprezentace skrytých tužeb a přání či jako utopické předjímání budoucnosti,¹⁰⁸ získává smyslu teprve v kontextu širšího příběhu národa, jehož dialektikou se také jako jeden z jeho několika dílčích prvků řídí. Role karlštejnských manů tak pochopitelně nabývá na významu především v okamžiku smrti Karla IV., otce Vlasti a zakladatele Karlštejna: „*Podobal-li se kdy Karlův hrad klášterním hrobkám, bylo to zajisté dnešním večerem. Každému svírala se až prsa tím hrobovým mlčením, jež rozestřelo se rozsáhlými stavbami. Manové v rohových hlásnicích seděli s hlavami opřenými o ruce a ve hlavách s myšlénkami pochmurnými ... Od Kněží Hory opíraly se větry o strmé hradby v žaluplném kvílení, rytířům ve hlídkách tajil se dech, protože na cimbuří vysoké věže usedlo hejno černých ptáků v děsivém krákorání a havraní zobáky leckdy až na okénka zatukali, jako by se chtěli přesvědčiti, zdali nespí strážcové české koruny. Nad kotlinou, z níž jako by rukou čarodějnou vykouzlen vypíná se hrad, přivalily se mraky a rytířům ve hlásnicích se zdálo, že z těch černých mraků letní duchové, že přinášejí na Karlštejn hroznou, zdrcující zvěst...¹⁰⁹* Stejným způsobem pronikali karlštejnští manové i do příběhu Václava IV. a stávali se účastníky obrany Karlštejna za husitských válek, a to jak v popularizující Zápově Českomoravské kronice: „*Nicméně obléhatelé stáli o Karlštejn s velikým úsilím a neobyčejnou vytrvalostí, tak že toto obléhání mezi nejpamátnější náleželo a celých půl šesta měsícův trvalo. Pražané však přece hradu nedobyli, ač v něm byla jen malá posádka zavřena, skládající se jen ze čtyř set bojovníkův, všecko manův ku Karlštejnu příslušných. V jejím čele byl statečný rytíř Zdeslav Tluksa Vrábský z Buřenic, purkrabí královský.¹¹⁰*“¹¹⁰ tak i v historiografických textech, které si dle dobových měřítek nárokovaly uznání vědecké odbornosti, například Palackého hodnocení Bartoška z Drahonic – „*Dass er ein königlich-gesinnter böhmischer Ritter und ein Lehensmann zu der Burg Karlstein*

¹⁰⁷ A. DOSTÁL, *Strážce královské koruny*, s. 230–231.

¹⁰⁸ Viz výklad termínu „sen“ – V. MACURA, *Český sen*; Václav VANĚK, *Levitace. Sny v českém obrození*, Slova a smysl. Časopis pro mezioborová bohemistická studia 13, 2010, s. 40–53.

¹⁰⁹ Václav Beneš TŘEBÍZSKÝ, *V červánkách kalicha*, Praha 1893, s. 154–155.

¹¹⁰ Karel Vladislav ZAP, *Česko-moravská kronika II*, Praha 1868, s. 974–975.

*gewesen sei, ist nach dem Inhalt der Chronik kaum zu bezweifeln.*¹¹¹ – či o něco opatrnější soud Jaroslava Golla o témže kronikáři – „*Palacký vyslovil domněnku, že náležel k manům Karlštejnským.*“¹¹²

S ohledem na roli, která byla karlštejnským manům Karlem IV. v rámci příběhu českých dějin přisouzena, se druhým výrazným mezníkem vedle úmrtí otce Vlasti stal pochopitelně rok 1620, resp. 1625, tj. okamžik, kdy bylo Karlštejnu a zdejším purkrabím odebráno jejich privilegované postavení. V souladu se zákonitostmi žánru tragédie¹¹³ se „poslední karlštejnský man“ ocitne ve střetu s historickými procesy a v konfliktu s ním také nutně podléhá: „*Údolinou rozlehly se divné blaholy. Starý muž pozdvihl hlavu a oči se mu rázem rozjasnily. „Zvoní mi hodinku! – Slyšíš? – Karlštejnské hodiny!“ Opravdu byly na Karlštejně po několika letech zase hodiny a když dotloukly poslední, zahrklo v nich, že to slyšeli po celých Budňanech. Lidé si dole v městečku divné věci vyprávěli; ale kdopak by si byl byt i jen pomyslit, že tu nedaleko v chatě na břehu umírá poslední man, kterýž ještě tu hlídal českou korunu, ve skříních vzácné pergameny a sám vyvolával za hlásnicí věžníkovou: „Dále od hradu, dále...“*“¹¹⁴ K tomu je třeba dodat, že tento obrat neproběhl jen na úrovni umělecké sféry, ale paralelně i v historickém povědomí vůbec, neboť s ohledem na úpadek Karlštejna, byli karlštejnští leníci v dlouhém období 17.–19. století vytlačeni mimo horizont výraznějšího zájmu.

Ve výpovědích kolem Karlštejna se i nadále udržel starší motiv popraveného karlštejnského mana zdejším purkrabím Jáchymem Novohradským z Kolovrat, nicméně zde často dochází k posunu v zápletce, a to konkrétně tak, že zatímco ve starších textech karlštejnský purkrabí strážného obvykle nenalezl vůbec, nyní jej sice zastihl, ale buď nedostatečně bdělého či přímo ve spánku: „*A stráží ospalou čeká meč kata*“,¹¹⁵ „*Brzy po nastoupení vlády Rudolfa II. dostalo se Karlovu Týnu*

¹¹¹ Franz PALACKÝ, *Würdigung der alten böhmischen Geschichtschreiber*, Prag 1830, s. 223.

¹¹² Jaroslav GOLL, *Kronika Bartoška z Drahonice*, FRB V., Praha 1893, s. XLIII.

¹¹³ Srovnej například Eduard FEUEREIS, *Narativismus a historiografie*, Dějiny – teorie – kritika 1, 2011, s. 15–16.

¹¹⁴ V. B. TŘEBÍZSKÝ, *Povídky karlštejnského havrana*, s. 26.

¹¹⁵ Převzato z České elektronické knihovny – www.ceska-poezie.cz. Báseň Emanuela ČENKOVA *Karlštejn*, in: básnická sbírka *Domovem i cizinou*, *Z rozptýlených listů 1900–1910*, Praha 1910, oddíl 96.

r. 1578 na Jáchymu Novohradském z Kolovrat na Košatkách svědomitého a důkladného purkraběte stavu panského. Jak přísně tento úřad svůj zastával (od r. 1578–1599), svědčíž příklad tento: přišed jedenkrát večer do hradu, spatřil u brány zjednaného mana, **an spí**; i povolav okamžitě beze všeho vyšetřování kata, nechal jej stíti.¹¹⁶

I tentokrát se opět jedná o odkaz na roli, který byla zdejšími purkrabím a manům v rámci příběhu národa přisouzena. Vůbec postava strážného bdícího nad Vlastí, Zemí či Národem, ať již v konkrétní či obecné podobě, se těšila v 19. století velké popularitě – „Na věži hlásný v modlení se ve kraj dívá v mlčení...na věži hlásný potřikrát se požehnal a jde už spat. Na věži **hlásný dřímá sen** ...“,¹¹⁷ stejně tak jako termín man – viz například píseň *My čeští manové* ze sborníku *Národní zpěv a ples* z roku 1864 s podtitulem *Sbírka písní a popěveků pro mužský sbor*: „*My čeští manové, vlasti ochráncové, milujeme právo a řád. Co v srdci panuje, man to ukazuje s láskou a věrností, s věrností rád. Nás láska spojila, co jsme, vyjevila, světu skrz tisíce, tisíce let pohodlně a libě. Krále že milujem, vlasti krev věnujem. Vlast že je celý náš, celý náš svět.*“¹¹⁸

Toto spojení s figurou strážce místa paměti národa se v historickém povědomí o karlštejnských manech odrazilo jednak vyzdvižením některých komponent na úkor dalších složek v charakteristice zdejších leníků a jednak jejich vřazením do pomyslného mytického panteonu obránců českého národa. Další podstatnou roli v charakteristice karlštejnských manů, rytířů, strážných, hlásných, zdejší čeledi či těchto figur v obecné podobě hraje ta skutečnost, že jsou popisováni nejen jako strážci Vlasti, Země či Národa, ale rovněž jako spjatí s lidem nebo s ním přímo ztotožnění, a tímto tak dle dobového nazírání mají přístup k určitému hlubšímu vědomí, na nějž se pak váže jejich role nositelů etických hodnot, pochopitelně vymezených v kontextu filozofie českých národních dějin.¹¹⁹

¹¹⁶ *Karlův Týn*, s. 19.

¹¹⁷ Převzato z České elektronické knihovny – www.ceska-poezie.cz. Báseň neznámého autora *Na věži*, in: básnická sbírka Ruch I. Básně české omladiny, Praha 1868, oddíl 100–101.

¹¹⁸ *Národní zpěv a ples. Sbírka písní a popěveků pro mužský sbor*, Emanuel M. Vašák (ed.), Praha 1864, s. 50–56.

¹¹⁹ Z. HRBATA, *Romantismus a Čechy*, s. 75–86 (kapitola Atributy lidu); Jiří RAK, *Bývali Čechové*, Praha 1994, s. 83–95 (kapitola Ty naše chaloupky české).

V souvislosti s inscenací dějin¹²⁰ na Karlštejně získal *Sen o strážci hradu Karlštejna* ve zdejších hradních prostorách i hmotnější podoby,¹²¹ a to opět jako jeden z mnoha dílčích prvků, například vedle zdejších purkrabích, v rámci většího příběhu národa. Součástí hradního muzea „*pro umělecké památky periody slavné paměti císaře a krále Karla IV., zakladatele hradu samého*“¹²² v císařském paláci se měl dle návrhu restaurační komise z roku 1903 stát i rytířský sál, zvaný též jako manská síň. „*Doporučuje se vyzdobení síně té erby všech purkrabí Karlo-Týnských, jak z rodu panského, tak i z rodu rytířského. Vedle toho bylo by sestaviti jména i letopočty značící dobu vládnutí toho kterého purkrabiho a bylo by snad lze opatřiti, pokud to možno i podobizny purkrabí Karlo-Týnských. Tato úloha jest ovšem obtížná a dala by se jen částečně provésti, neboť pokud lze zjistiti, bylo by lze shledati pouze jen některé podobizny purkrabí stavu panského ze XVI. a XVII. století a sice pana Viléma Švihovského z Riesenberka (dle portrétní medaile), Jana z Lobkovic, Viléma Slavaty z Chlumu, Jaroslava z Martinic a Henryka Matesa z Thurnů. Vedle toho, any v místnosti této rozestaveny budou skříně, v nichž rytířští manové ukládali svou zbroj, nechť – pokud to možno – spatří se i rodokmeny těchto manů rytířských a jejich erby, a nechť vše vhodně tu se umístí.*“¹²³ Součástí muzejní instalace v rytířské síni měla být i dekorativní výzdoba stěn a k projednání na zasedání komise byly roku 1903 předloženy již hotové skicy od Mikoláše Alše, konkrétně se mělo jednat například o erby karlštejnských purkrabích a postavy čtyř českých panovníků na koních – Přemysla Otakara II., Václava II., Jana Lucemburského a Karla IV. – a podobně jako u jeho starších návrhů pro písecký hrad a Zvíkov mělo být vše lemováno malovanými

¹²⁰ Například Jiří KOPIKA, *Muzeum jako politický nástroj*, in: *Nacionalizace společnosti v Čechách 1849–1914*, Acta Universitatis Purkynianae Facultatis philosophicae, Studia Slavogermanica, Kristina Kaiserová – Jiří Rak (ed.), Ústí nad Labem 2008, s. 105–111; Aleida ASSMANN, *Geschichte im Gedächtnis: von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, München 2007, kapitola *Inszenierte Geschichte: Museen und Medien*, s. 136–179; Michel FOUCAULT, *O jiných prostorech*, in: *Myšlení vnějšku*, Praha 1996, s. 71–86.

¹²¹ D. MENCLOVÁ, *Restaurace hradu Karlštejna*; N. KUBŮ, *Karlštejn – vznik a vývoj hradního muzea*.

¹²² *Zpráva užšího výboru pro opravu hradu Karlova Týna o návrhu na zřízení musea doby Karlovy na hradě a předběžné návrhy k tomu směřující* (z roku 1903), Národní archiv, fond Památkový úřad – Vídeň (PÚ/R), ka 32, s. 2.

¹²³ *Zpráva užšího výboru pro opravu hradu Karlova Týna*, s. 7.

látkovými závěsy:¹²⁴ „O tom rozvinula se čilá debata, které zúčastnili se zejména vládní rada Schlulz, jenž projevuje zásadní pochybnosti a věcné námitky proti provedení tohoto projektu a odůvodňuje svoje zamítavé stanovisko v užším výboru. Zejména uvádí, že v době, ve které hrad Karlův Týn byl vystavěn, dekorativní malby v tomto sále zajisté se nenacházely, nýbrž že stěny toliko jednoduchým barevným nátěrem byly opatřeny. Dále, že projekt malíře Aleše, jehož zdatnost a nadání se uznává, jeví také slohové poklesky, zvláště jednotvárnost znaků, a že projektované postavy rytířů mají dostati se na místo, kde není přirozené osvětlení... Přisedící zemského výboru Dr. Eppinger připojuje se ku předneseným pochybnostem a námitkám, vyslovuje se také z formálních důvodů proti uskutečnění projektu, shledává v jednotném provedení znaků anachronismus a má vůbec za to, že tyto práce přesahují účel restaurace...“¹²⁵

Návrh byl nakonec zamítnut a v roce 1904 došlo i ke smytí Wenigových dekorativních maleb, jimiž byly opatřeny stěny interiérů jak v paláci, tak i v purkrabství ještě v době Mockerovy přestavby hradu. A tak, co se týká karlštejnských leníků, z dob restaurace Karlštejna zůstaly v dnešním interiéru rytířské síně jen tzv. manuské skříně, a to jednak jejich pozůstatky a jednak nově obnovené komponenty, instalované do této místnosti patrně někdy v průběhu devadesátých let 20. století. Jinak v souvislosti s tím, co zde bylo výše napsáno o vnímání karlštejnských manů jako ochránců koruny a země spjatých nejen s národem, ale i s lidem, nezdá se být náhodou, že právě ve zdech této síně mělo dojít k dovršení příběhu národa v noci 28. října 1918, tak jak jej zachytil roku 1921 V. V. Tomek ve svých *Pověstech Karlštejnských*.

Shrnutí

V současném historickém povědomí bývá Karlštejn spojován s určitými ustálenými charakteristikami vnímanými jako nezpochybnitelně spojenými s tímto hradem.

¹²⁴ M. MÍČKO – E. SVOBODA, *Mikoláš Aleš. Nástěnné malby*, s. 147–148, 182, ukázky obr. 68, 470–4. H. VOLAVKOVÁ, *Mikoláš Aleš. Kresby a návrhy*, s. 101 – odkaz na Notes s návrhy č. 17 – náčrtky erbů purkrabích s poznámkami o jejich posloupnosti.

¹²⁵ *Protokol sepsaný o zasedání komise pro opravu hradu Karlova Týna dne 23. května 1903 odbývaném*, Národní archiv, fond Památkový úřad – Vídeň (PÚ/R), ka 32, s. 6–7.

V mnoha ohledech toto vypovídání čerpá z pramenů narativní povahy, které však spíše než k nějaké vnější skutečnosti odkazují samy k sobě jako značně svébytnému a do sebe uzavřenému světu, světu textů. V rámci těchto narativních pramenů, u nichž lze vysledovat určitou kontinuitu od raného novověku až do 19. století, například i k Sedláčkovu popisu Karlštejna, je hrad společně s okolní krajinou chápán jako to „pravé“ a jedinečné“ místo, tj. jako to „Místo“ zasazené do příslušného dobového filozoficko-estetického kontextu. Přičemž z hlediska rozsahu písemné produkce se zdá, že to byly především raně novověké kroniky, jež tuto představu rozšířily, a kterou posléze modifikoval Bohuslav Balbín recepcí latinského topos *locus amoneus*. A bylo to rovněž v období raného novověku, konkrétně opět prostřednictvím Balbína a jeho *Miscellaneai*, kdy se vypovídání kolem Karlštejna v souvislosti s přechodem ke klasické epistémé jako specifickému způsobu uchopení světa obohatilo o další část, o jeho popis (*descriptio*). Významnou úlohu v dalším přenosu dále sehrály dosud opomíjené tisky z přelomu 18. a 19. století, neboť v souvislosti s vrcholící klasickou epistémé byly publikovány a rozvíjeny především ty texty, které odpovídaly tomuto způsobu uchopení světa. V téže době byl do němčiny přeložen také příslušný Balbínův úryvek z *Miscellaneai* o Karlštejně, který společně s dalšími, stejně zdánlivě neutrálními a racionálně popisnými texty stanovil zcela v návaznosti na starší tradici základní zápletky „dění“ na hradě, stejně tak i způsob jeho popisu.

V průběhu 19. století nárůst textů nabývá již geometrické podoby a stejně tak se rozšiřuje i jejich obsah, přičemž spíše než odhalení nějakých nových skutečností se zvětšuje objem samotného vypovídání. Poměrně charakteristická je i výrazná eklektičnost pro 19. století, vedle Balbína na oblibě získávají i raně novověké kroniky. Nicméně mnohé starší prvky z přelomu 18. a 19. století se udržují hluboko až do čtyřicátých let, jejich relikty někdy ještě mnohem dále. Z tohoto hlediska se pro tuto dobu jeví jako vhodnější zaměřit se na určitý soubor prvků a sledovat je v rámci konkrétní řady textů než hledat v jednotlivých publikacích nějaké radikální zlomy. Právě tyto prvky – jak z hlediska obsahu, tak i konstrukce – jsou patrné i v textu vztahujícím se ke Karlštejnu od Augusta Sedláčka, který byl v téměř identické podobě publikován jednak zvlášť, jak v češtině, tak i v němčině,

a dále jako součást šestého dílu jeho *Hradů, zámků a tvrzí království českého*.¹²⁶ Přičemž posledně zmíněná publikace doplněná o typické historizující a idylické ilustrace Karla Liebschera náležela k jednomu z vrcholů tohoto po celé 19. století značně oblíbeného žánru. Příslušnou pasáž týkající se Karlštejna Sedláček rozdělil na tři části, konkrétně jednak na „*Popis*“ a „*Dějiny Karlštejna*“, čímž navázal na starší tradici, a jednak na tzv. „*Purkrabské příběhy*“. Toto vyzdvižení karlštejnských purkrabích souviselo nejen s požadavkem nakladatele zařadit do publikace i „kratochvilné“ příběhy, ale především s významy, které jim byly ve vypovídání 19. století v rámci tzv. příběhu národa přisuzovány. V této souvislosti byl Karlštejn chápán jako jedno z míst konstruované národní krajiny, kam byly zasazeny i samostatné „příběhy“ Karla IV. a Václava IV., a které se stalo i jedním z tragicky rozpolcených jevišť husitských válek. V souladu s dialektikou této narace vrcholí „příběh hradu Karlštejna“ rokem 1625, jehož optikou je také nahlížen. Naopak určitým protipólem, ovšem opět v rámci stejné narace, se zdá být období raného novověku, především s ohledem na renesanční přestavbu hradu, která reprezentuje a zároveň utopicky předjímá snahu prosadit zemská historická práva. V souvislosti s posledním konstatováním a s jednostrannými charakteristikami, které jsou spojovány s Karlštejnem, je nutné vyzdvihnout, že součástí příběhu hradu Karlštejna, tak jak vstoupil do příběhu národa v 19. století, není jen jedna určitá historická epocha, ať již ji nazýváme jakkoliv, například středověk či doba lucemburská atd., ale celé dlouhé období, které sahá přinejmenším až do počátku 17. století. Nicméně i toto ohraničení je značně omezující a zcela zbytečně vytváří další časové mantinely, neboť nejlépe dobové vnímání Karlštejna vystihuje ikonografický motiv původní Velké věže, a to nejen díky svému spojení se „starými časy“, ale paradoxně i díky své architektonicky značně eklektické a slohově jen stěží rozlišitelné podobě. Zároveň tato v mnoha ohledech specifická interpretace příběhu hradu Karlštejna evokuje otázky týkající se charakteru samotného příběhu národa, v němž, jak se zdá, byly rovněž jednostranně vyzdviženy některé prvky na úkor jiných.

V již zmíněných „Purkrabských příbězích“ třetí části Sedláčkova popisu Karlštejna věnoval autor rovněž pozornost i zdejším manům. A stejně tak jako v pří-

¹²⁶ A. SEDLÁČEK, *Hrady VI.*, s. 1–78. Idem, *Průvodce na Karlštejně*, Praha 1884; Idem, *Karlštejn. Illustrierter Wegweiser*, Prag 1892.

padě karlštejských purkrabích i toto vyzdvihování souviselo s významy, které jim byly v rámci příběhu národa připisovány. V „příběhu karlštejských manů“ či „snu o strážci hradu Karlštejna“, chápaném ve smyslu reprezentace skrytých tužeb, byli zdejší purkrabí ztotožnění s představiteli země či národa a zdejší manové jako strážci koruny zase s ochránci celé země. Toto spojení s figurou strážce místa paměti národa se v historickém povědomí o karlštejských manech odrazilo vyzdvižením některých komponent na úkor dalších složek v charakteristice zdejších leníků. Naopak pro období 17.–19. století byli vytlačeni mimo horizont výraznějšího zájmu, a to jakkoliv se od 17. století dochovala souvislá řada zdejších manských knih; popřípadě se jim dostávalo pouze jednostranného zhodnocení. Toto hledání smyslu či „čehosi vyššího“, dědictví 19. století, rezonovalo v regionální historiografii první poloviny následujícího století, a to v podobě přehledů majitelů na jednotlivých lenních zbožích.¹²⁷ A konečně, postava strážného bdícího nad Vlastí, Zemí či Národem, figura strážce místa paměti či mana se v 19. století těšila obecně velké popularitě: „*Jsa horlivě nábožným, rád o věcech náboženských rozmlouval a nejednou se přísny jeho a vážný duch zahloubal v šero života posmrtného, uvažuje o hrobu, věčném spasení a ztracení. Proto se nehodil dost do veselých loveckých společností, kdež však nicméně mnoho platil, poněvadž bylo málo lovců tolik zkušených, odvážných, lesův a zvěře tak znalých, jako byl starý Šíp. Říkali mu obecně „starý“, ačkoliv sotva měl léto přes padesátku. Snad šedivá brada a šedá hlava mu to přijmí způsobily.*“ [jako „starý Šíp“ je zde označen křivoklátský man zvaný též Ohnivec, podle něhož měla být původně pojmenována Jiráskova trilogie Mezi Proudny z let 1887–1890 situovaná do doby Václava IV., poznámka autorky].¹²⁸

¹²⁷ František ŠTĚDRÝ, *Manství Karlštejská*, Praha 1930 (vydáno vlastním nákladem); Ludvík KOPÁČEK, *Karlštejská léna na Dobříšsku*, Brdský kraj 6, 1914, s. 81–91; Idem, *Karlštejská léna na Dobříšsku*, Od Stříbrných hor 8, 1936, s. 11–21. Idem, *Vladycký rod Čámských z Ostrého*, Brdský kraj 6, 1914, s. 1–7; Josef VALENTA, *Karlštejská manství na Příbramsku*, Od Stříbrných hor 12, 1939/1940, s. 27–28, 37–40, 116–119, 134, Od Stříbrných hor 13, 1940/41, s. 85–86, 108–109, 118–119, 134–137.

¹²⁸ Alois JIRÁSEK, *Mezi proudy. Tři historické obrazy. Díl I. Dvojí dvůr*, Praha 1959, s. 52–53.

Dream of the Guardian of Karlštejn Castle

In contemporary historical awareness, Karlštejn is usually connected with certain stable characteristics perceived as undoubtedly associated with this castle. In many regards, this testimony draws from sources of a narrative character, which however rather than to some external reality refer to themselves as a world significantly independent and closed into itself, a world of texts. Within these narrative sources, with which it is possible to trace a certain continuity from the Early Modern Period all the way to the end of the nineteenth century, for instance also to Sedláček's description of Karlštejn, the castle along with the surrounding landscape is understood as the 'right' and 'singular' site, i.e. as the 'Site' set in the appropriate period philosophical-aesthetic context. From the extent of the written production, it seems that it was predominantly early modern chronicles, which spread this conception. And it was also in the Early Modern Period when the testimony concerning Karlštejn was enriched by another part, its description, in connection with the transition to the classical episteme as a specific way of grasping the world. A significant role in further transfer was played by the so-far forgotten prints from the turn of the nineteenth century, because in connection with the culminating classical episteme predominantly those texts, which suited this way of grasping the world, including also the famous passage on Karlštejn from Balbín's *Miscellanea* translated from Latin into German, were published and developed. By 1840s, the story of Karlštejn Castle formed in this way and enriched by the appropriate philosophical frame became a component of a wider story – the story of the nation in whose formation it partook as one of many elements. In this context, Karlštejn Castle was understood as one of the 'memorial sites' of the constructed national landscape, where also the independent 'stories' of Charles and Wenceslas of Luxembourg were set and which was understood also as one of the tragically disjointed stages of the Hussite wars. On the other hand, a certain antipole seems to be the Early Modern Period, primarily with respect to the Renaissance reconstruction of the castle, which represents and at the same time foresees in a utopian way the endeavour to press land historical rights. Within the framework of this narration, moreover, the figures of the Karlštejn burgraves and vassals acquire new meanings; the castle's burgraves were identified with the representatives of the land or nation

and the vassals as the guardians of the crown with the defenders of the entire land. It is precisely this linkage to the figure of the guardian of the memorial site of the nation that is reflected in the historical awareness of the Karlštejn vassals by unilateral elevation of some components at the expense of other elements in the characterisation of the resident vassals.

II

DISKUSE NÁZORY A INSPIRACE

STŘEDOVĚK A MEMOÁRY POČÁTKU 21. VĚKU

Martin N O D L

Vzpomínat, nebo raději zapomenout? Psát paměti je dilema, před nímž mnoho historiků odolává. Vyjevit ledví, oživovat staré rány, nepropadat sentimentu či naopak melancholii, anebo nechat staré příběhy spát? Avšak být historikem, a pro medievisty to platí dvojnásob, znamená umět reflektovat sama sebe, neboť v každém psaní o předmoderních dějinách se vždy výrazně promítá subjektivní prožívání světa, ač může ten který badatel sebe sama považovat za ryzího objektivistu. Na počátku však vždy musí stát impuls, odhodlání začít psát *pro memoria*.¹ Právě tato touha přivedla k psacímu stolu dva tak odlišné medievisty, jakými jsou Pavel Spunar² a Jiří Kejř.³ Ačkoli Spunar od mládí tíhnul spíše ke kulturním dějinám, kdežto Kejř propadl kouzlu amuzických právních dějin, přesto mají jejich vzpomínkové knihy mnoho společného. Obě totiž stojí kdesi na pomezí mezi memoáry zaměřenými na vlastní vědeckou práci, jež již před více než deseti lety publikoval František Kavka,⁴ a memoáry kombinujícími osobní

¹ Úvaha nad pamětmi Jiřího Kejře a Pavla Spunara vychází z mých starších reflexí memoárů českých historiků – srov. MARTIN NODL, „Historik v měnícím se světě“, in: Semináře Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2000–2001, Praha 2002, s. 267–275; Idem, *Padesát let ve službě českému dějepisectví*, Souvislosti 13/2002, č. 3–4, s. 302–304; Idem, *Glosy historické XXXVII*, Souvislosti 21/2010, č. 3, s. 300–301; Idem, *Glosy historické XLIV*, Souvislosti 23/2012, č. 2; Memoáry Pavla Spunara a Jiřího Kejře vyšly v ediční řadě *Paměť* v nakladatelství Academia, v níž bylo v posledních letech vydáno několik pozoruhodných vzpomínek českých vědců a spisovatelů. V českém prostředí se prozatím překvapivě neuplatnil model dialogické formy vzpomínání, známý především z francouzského prostředí. Srov. především dialogické paměti Jacqua Le Goffa či vzájemný dialog Georgese Dubyho a Bronisława Geremka. Naopak francouzské vzory měly silný vliv na sepsání dialogických pamětí v polském prostředí – srov. Antoni MAĆZAK – Wojciech TYGIELSKI, *Latem w Tocznieli*, Warszawa 2000; nejnověji Henryk SAMSONOWICZ, *Świadek epoki. Wywiad rzeka*, Warszawa 2009.

² Pavel SPUNAR, *Vlny vzpomínek*, Praha 2010.

³ Jiří KEJŘ, *Žil jsem ve středověku*, Praha 2012.

⁴ Srov. František KAVKA, *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisectví*, Praha 2002.

i vědecký život s důrazem na detail a na dobové politické souvislosti, jak své velmi subjektivní vzpomínání pojal Jaroslav Mezník.⁵

Ve Spunarově i Kejřově textu přitom na rozdíl od Mezníka a Kavky dominují niterné vzpomínky na dětství a dospívání, jež byly pro charaktery obou medievistů výrazně formativním obdobím. Pavel Spunar v první části svých memoárů črtá atmosféru středních vrstev první republiky s tendencí postihnout rozdvojenost vlastní identity. Autor píše první část především sám pro sebe a pro své blízké, přičemž téměř jako sochař tesá reliéf své vlastní povahy, jíž vévodí snaha vidět svět kolem sebe až na výjimky pozitivní, naplněný snahou vnitřním pnutím nikomu neublížit a s každým, třeba i za jakoukoli cenu, vyjít.

V tomto duchu vidění světa pak Spunar píše i celou druhou část pamětí, jejichž první oddíl se koncentruje na jeho vysokoškolské studium, na spolužáky a na jejich osudy, resp. na první léta působení v akademickém prostředí. Posléze však ve Spunarově vyprávění nastává zlom. Mnohem více mluví o své badatelské práci, o svých zahraničních cestách, a do toho, v ne zcela chronologickém řádu, črtá drobné, mnohdy bohužel až příliš drobné portréty přátel a spolupracovníků, resp. osudů a klimatu institucí, v nichž působil. Protože Spunar celý svůj život spojil s akademickými ústavy, jsou jeho vzpomínky jakýmsi pokusem o vykreslení života především Kabinetu pro studia řecká a římská, se všemi peripetemi, jimiž tento ústav po léta své existence, až do zániku, prošel. Musím však dodat, že posledních pár let tohoto Kabinetu, v dané době již akademického ústavu, jsem prožil po Spunarově boku a vidím je v poněkud odlišném světle. To je však úděl subjektivního vidění, jež oba jistě považujeme za tendující k objektivismu. Problém je ale v tom, že čím víc se Spunar blíží současnosti, tím víc oslabuje kritické hodnocení badatelských přínosů konkrétních osob. Trefných postřehů pro dobu 70. let ubývá a pro 80.–90. léta ztrácí ostrost, místy až dech. Osobní selhání „starých“ a s kariérismem spojených (po vstupu do KSČ) „mladých“ autor zkrátka až příliš bagatelizuje. Ale znovu opakují, má na to v pamětech plné právo, neboť jeho memoáry jsou na rozdíl od jiných pamětí, snad s výjimkou pamětí Josefa Polišenského,⁶ veskrze subjektivním textem. Pro 50.–70. léta pak Spunarovy paměti před-

⁵ Srov. Jaroslav MEZNÍK, *Můj život za vlády komunistů (1948–1989)*, Brno 2005.

⁶ Srov. Josef POLIŠENSKÝ, *Historik v měnícím se světě*, Praha 2001.

stavují bohatý pramen pro poznání stavu a osudů humanitních věd; pro následující desetiletí sice poněkud ztrácejí na výpovědní hodnotě, což ale může být do jisté míry způsobeno i tím, že se za normalizace akademický svět ponořil do éry prázdnoty.

Pro 80.–90. léta je poněkud na škodu, že Spunar někdy až přespříliš potlačuje sebe sama a vědomě, zdá se, zestručňuje pasáže, jež by mohly vypovídat o jeho podílu na akademickém dění a na nesporných a úspěšných pokusech tuto prázdnotu překonávat a naplňovat ji činností, jež položila základy obrození polistopadového věku. Jednoznačně je to patrné na kontrastu mezi jeho barvitým líčením odborářského dění v roce 1968 a jen letným zachycením jak jeho podílu na činnosti medievistického *table rondu*, jehož byl duchovním otcem, tak na přednáškové činnosti medievistické sekce Jednoty klasických filologů. Ta představovala jeden z mála ostrůvků pozitivní deviate ryzí vědecké diskuse pozdní normalizace i raných 90. let.

Z prožitků raného dětství a formativního dospívání vychází ve svém líčení i Spunarův téměř generační vrstevník Jiří Kejř, známý především svými studii o předhusitské univerzitě, najmě o její právnické fakultě, o počátcích českých měst a o recepci kanonického práva v českém středověkém prostředí. Na rozdíl od Spunara však Kejř nechává své čtenáře mnohem hlouběji nahlédnout do badatelské dílny, jež je plná ostře řezaných interpretačních rysů, cílené snahy o přesnost a terminologickou preciznost, osázená vírou v možnost poznání historické pravdy. Kejř sice podrobně nelíčí, jak své práce psal, a stejně tak nechává víceméně stranou úvahy o právněhistorické metodě, o to víc prostoru však věnuje hodnotovým premisám, jež určovaly jeho přístup k dané historické látce. Dějepis, především dějiny práva, mají podle něho být zodpovědným přiblížením „znalostí o minulosti příštím pokolením, které nepřipouští proniknutí zkreslující volné fantasmie. Historik by měl respektovat zásadu, jakou vyžaduje soudní řízení od svědků, že budou mluvit pravdu a nic než pravdu a nic nezamlčí.“ Kejř věří v absolutní pravdivost pramenů, z nichž je možné onu pravdu vydestilovat s použitím precizní pramenné kritiky. S distancí se naopak staví vůči „vžití“, tedy vcitování do zkoumané doby, jež prý nepřísluší střízlivému pohledu vědce, neboť „skutečný život starých časů“ vysvítá z pramenů samotných. Postmoderní pochybovače tím jistě nepotěší, avšak jako historik pominuvšího času minulého století, k jehož me-

todickým východiskům se hrdě hlásí, na to má právo. Vcelku překvapivě však jako vyznavač faktografického dějepisu zavrhuje možnost brát si z dějin poučení, neboť je veden vírou v jedinečnost každé historické události a každého historického jevu. Ono preferování jedinečnosti pak Kejře přivádí k tezi, že není možné prokazovat platnost a správnost teoretických konstrukcí, neboť tyto konstrukce vnášejí do minulosti jen dodatečné představy, které skutečnému poznání překážejí. Nutno však dodat, že si je vědom jisté omezenosti svých metodických východisek, jež ve svém důsledku nemohou vést ke stavbě vznosného paláce dějepisného poznání. Ostatně sám k tomu dodává, že on při stavbě tohoto honosného paláce pouze vozil kolečka s pískem.

Přepjatá skromnost však není na místě. Mnohé Kejřovy studie totiž mají syntetizující tendence a především jeho nedávno do němčiny přeložená kniha o počátcích českých měst se pokouší konstruovat model geneze městského zřízení v našem prostředí, byť s vědomím mnohosti cest formování se města v právním slova smyslu. Rovněž velmi široký záběr zkoumaných témat, jimž Kejř během své dlouholeté badatelské práce věnoval pozornost, dává tušit, že jeho důraz na maličkosti přece jen podvědomě tendoval k postižení větších celků, byť to autor neměl plně v úmyslu. Ostatně v tomto ohledu měl Jiří Kejř velmi blízko k Pavlu Spunarovi, jenž k větším freskám pronikal prostřednictvím minuciézní paleografické a kodikologické práce, jež voněla stejně jako Kejřova zašlým inkoustem starých rukopisů.

Na mnoha stránkách paměti Jiří Kejř vystupuje jako smíření hledající soudce, jemuž leží na srdci pravda. Váží slova a vědomě vypouští kritičtější šlehy, opět v obdobném duchu jako smíření hledající Pavel Spunar. A pokud se Kejř odváží určitý jev kritizovat, pak většinou v obecné rovině, například ve vztahu k dnešní chabé úrovni právníckého univerzitního vzdělání, o studiu právních dějin nemluvě. Téměř úplně se pak Kejř vyvaroval úvah jdoucích *ad hominem*. Tím ale v jistých ohledech činí své vzpomínky nesdílnými. Pokud totiž někdo čeká, že se dozví něco podstatně nového o Kejřově největším metodickém sporu o povahu právně-historického přístupu v medievistickém bádání, sporu, který vedl po boku s Vladimírem Procházkou s Františkem Grausem nad stránkami Grausových *Dějín venkovského lidu*, bude zklamán. Ostatně samotný Graus vychází z paměti s čistým hledím, poněkud zkresleným i Kejřovým tvrzením, že se Graus od svých

Dějiny venkovského lidu v emigraci, kdy se vzdal povýšeného marxistického postoje, distancoval. Ve skutečnosti však František Graus pouze částečně, *in margine*, pronesl jednu dvě kritické věty vůči těmto *Dějínám*, avšak nikdy se od nich nedistancoval a nezavrhnul je, stejně jako nenegoval své rané úvahy o krizi feudalismu či o krizi pozdního středověku. I v tomto ohledu má ale Kejřův přístup velmi blízko k přístupu Spunarovu, neboť ani ten nijak podrobně nelíčí a neohledává svůj mnohaletý metodologický spor se „sběratelem rukopisných střípků“, jimž neuměl dát řád a smysl, tedy s Josefem Tříškou, spor, jenž ve svých důsledcích vedl k ryze osobním a kariérním důsledkům, obdobně jako spor Kejřův a Procházkův s tehdy všemocným Grausem.

Ona snaha překlenovat bolestné vzpomínky subjektivním smířením je rovněž patrná v Kejřově líčení jeho vztahu ke svému protektorovi, k Václavu Vaněčkovi. Ačkoli Jiří Kejř ve svých vzpomínkách příští badatele nabádá, aby v případě Jana Husa sahalo po hlubší psychologické reflexi postojů a motivací jednání, jež jsou dle jeho soudu dosavadním bádáním opomíjené, v případě tak rozporuplné osobnosti, jakou byl Vaněček, onu psychologickou reflexi nenabízí a dává pouze najevo neskonalý vděk za to, že mnoha do značné míry proskribovaným historikům (Ryba, Boháček, Hoffmann) po roce 1948 a rovněž po roce 1968 umožnil působit v akademickém prostředí. Ono vítězství vděku nad kritickou reflexí však ve svém důsledku vede k tomu, že druhá tvář Václava Vaněčka, poznamenaná jeho hypertrofovaným poválečným nacionalismem a antiněmectvím a antigermánstvím, intencionálním antisemitismem a nijak neskryvaným marxistickým schematismem, zůstává téměř úplně zahalena.

Jiří Kejř své paměti píše tak, jak prožíval svůj život. Čestně, v jistých okamžicích však uměřeně, ba přímo opatrně. V případě historických hodnocení mluví jako rozvážný soudce, jemuž je právo a spravedlnost nadevše, a to jak ve vztahu k Emilu Háchovi, tak vůči Janu Husovi. I z tohoto důvodu je první část pamětí, věnovaná autorovu dětství v Praze a v okolí Nového Bydžova, životnější a otevřenější než část druhá, vědecká, v níž Jiří Kejř vystupuje jako slova vážící akademik bazírující na terminologické preciznosti a píšící s přesvědčením o pravdivosti pramenů a možnosti nezkrasleného historického poznání, jež si vystačí se svým kritickým instrumentáři a jemuž není *de facto* třeba velkých teorií o pozdně středověké krizi či o husitství jako revoluci. Tím se sice v jistém ohledu liší od výchozích

historiografických premis Pavla Spunara, jemuž nikdy nebyly metodologické tendence cizí a jenž se pokoušel právě prostřednictvím odhalování podob a vývojových tendencí středověké kultury postihnout syntetickým způsobem středověkou společnost jako celek, avšak ve svém důsledku, oba z rozdílných pozic, když opouštějí cestu výkladu dějin středověku a vydávají se na pouť po osudech těch, kdo o středověku psali a píší, dávají přednost opatrnosti a uměřenosti.

V každém případě jsou ale paměti Jiřího Kejře a Pavla Spunara velkým obohacením pro poznání dějin českého medievistického bádání ve druhé polovině 20. století, neboť nabízejí subjektivní pohled, který se ve vlastním bádání někdy ztrácí. Oproti memoárům spisovatelů a politiků pak zprostředkovávají mnohem hlubší pohled do autorské dílny a umožňují čtenářům vstoupit do nitra odborných knih a uvědomit si, jak se hodnotová měřítko medievistů promítají i do jejich ryze odborného psaní.

III

LITERATURA

Milena BARTLOVÁ, *Skutečná přítomnost. Středověký obraz mezi ikonou a virtuální realitou*, Prague: Argo, 2012, 406 p.; ISBN 978-80-257-0542-1.

The volume of Milena Bartlova, presented here, certainly deserves research attention both for the extent of the horizons it aims at, as well as for the various modern approaches that it summarizes. A simple glance at the bibliography cited indicates the great erudition of the scholar, while the selection of illustrations presents an interesting panorama of medieval culture, and not only. In general the chosen approach is that of presenting different themes inherent to medieval studies in the last two decades, cultivating them to the question of art in Bohemia. The stated goal of this process is to introduce these new theories in critical discussion in the Czech Republic. Moreover, Bartlova wants to insert the monuments and historiography of *Mittleuropa* in the broader context of medieval art on the whole continent. Paradoxically, however, it is this modern, synthetic nature of the volume that arouses some misgivings for this writer. This review will attempt therefore to concentrate on some of the key questions for medieval studies that Bartlova raises, but also to assess the quality of the answers that the scholar provides. Given the breadth of the issues addressed in the volume, the discussion here will be necessarily limited. An “international” perspective will be adopted, attempting to understand if Bartlova’s experiment was successful by analyzing it from a point of view outside Bohemian studies. For a more detailed analysis of the new experimental methodologies, refer instead to the review of Ladislav Kesner, which should be released in the upcoming months and will be dedicated specifically to this aspect.¹

The first question that Bartlova’s volume raises regards the genre to which it would like to belong: is it a scientific volume, a work of summary, or a text designed for a wider audience? The question isn’t only about form; in this sense the volume remains ambiguous and it is difficult to establish the audience. For a lay audience, in fact, the long historiographical passages are prohibitive – passages where one or another branch of the discipline is discussed and critiqued (for example, the iconographic and iconological methods, pp. 169–170). Also prohibitive is the general complexity of the text that presumes knowledge of scientific debate. For

¹ Ladislav KESNER, *Bulletin UHS* (in press).

the specialist, however, some elements are missing, such as referrals to the original sources cited – she mostly refers to critical literature – while the full bibliography is often partial in individual case studies. In the introduction, moreover, Bartlova claims not to have read, if not in translation, other literature beyond the Anglo-German, an assumption not only difficult to accept for innovative research, but also for scientific synthesis. Obviously, a scholar faced with a large task is not required to, and simply cannot, know all of the literature. Wherever possible, however, he or she should know the complexity of the questions presented, to be able to provide a summary.

The absence of an overall view is less disturbing when the subject studied isn't controversial. This is the case of historiography – to which the second chapter is dedicated – where the analytical mechanisms work even without knowing and citing the cornerstones of the discipline like Kultermann, Podro, or Pommier.² The situation for other chapters, however, is more problematic. If you consider, for example, the chapter dedicated to the origin of the icon, where the author decides to adhere to the theories of Thomas Mathews, without bothering to really present other opinions. This choice is problematic because the controversial theories of Mathews – which see the origin of the Christian icon and of the iconography of the face of Christ in the images of pagan divinities – have by no means been unanimously accepted in research.³ Mathews rejects completely, for example, the theory developed by André Grabar – and not by Ernst Kitzinger as Bartlova writes – on the imperial origin of the face of Christ but also on the medium of the icon.⁴ I will revisit the problem of the icon below, but what I would like to underline here is that in such a problematic and arguable case, in a work of summary, one cannot present only one interpretation – and a highly critiqued one

² Compare for example Udo KULTERMANN, *The History of Art History*, New York 1993 [1966]; Michael PODRO, *The Critical Historians of Art*, Yale 1982; *Histoire de l'histoire de l'art de l'antiquité au XVIIIe siècle*, (Cycles de conférences organisés au musée du Louvre par le Service culturel du 10 octobre au 14 novembre 1991 et du 25 janvier au 15 mars 1993), Édouard Pommier (ed.), Paris 1995.

³ For the primarily negative reception of Mathews, see Anne-Orange POILPRÉ, *Bilan d'une décennie de réactions à l'ouvrage de Thomas F. Mathews, Clash of Gods*, Princeton, 1993, *Antiquité Tardive* 13, 2005, p. 377–385.

⁴ André GRABAR, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936.

at that – simply forgetting to mention the cornerstones of the discipline such as Kurt Weitzmann or Viktor Lazarev.⁵ To be clear, I don't want to pedantically insist on bibliographic details here. I wonder, however, if it is possible to present a synthesis today, however erudite and theoretical it may be, by abstracting a few individual cases studied from its critical history.

The impression one gets, therefore, is that the scholar is mostly interested in testing theoretical issues, taking the focus away from the monuments of her study. This is an impression shared by Tomáš Pospiszyl, who, in his review in the newspaper *Lidové Noviny*, defined the “genre” of the volume reviewed here as something like notes taken from readings.⁶ If this were indeed the intention of the author, it would perhaps have been useful to inform the reader of this more clearly.

The main problem that emerges from this approach, besides the biographical and critical simplification, is the risk of falling into not-always-happy approximations. The most debatable case may be that of the concept found at the very heart of the volume, the Middle Ages. On several occasions we have the impression that Bartlova puts the entire millennial period – between Byzantium and the West – under one historiographical blanket. The period is characterized, however, by completely different aesthetic, cultural, political, social, and philosophical worlds, often with few connections between them. For example, Bartlova describes (pp. 178–183) several ideas on the perception of the image in the Middle Ages, but she doesn't historicize them absolutely, as if these ideas were conceivable at the same time, while spanning from the fourth to the fifteenth century. Of course,

⁵ Thomas Mathews also oriented himself toward the study of icons only in recent years, while other scholars mentioned have dedicated their lives to the study of the first Christian icons. Compare the synthesis of Weitzmann (Kurt WEITZMANN, *The icon: holy images, sixth to fourteenth century*, New York 1978) and Lazarev's masterful work on all the Byzantine East (Viktor LAZAREV, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967).

⁶ „(Kniha) *místy působí, jako kdyby to byla rešerše všech inspirativních knih, které přišly Bartlové v posledních dvaceti letech pod ruku. Přibližuje nám nejružnější medievalistické diskuse a metodologické spory, ovšem hned v několika desítkách či dokonce stovkách příkladů. Jejich myšlenky jsou tak spíš rekapitulovány než rozváděny* [(The book) *seems, in some passages, almost like a presentation of all books of interest that have passed through Bartlova's hands in the last twenty years. She presents us with discussions and methodological conflicts of the medievalist, with dozens, even hundreds of examples. The ideas are as such more summarizing than developed.*]“, Tomáš POSPISZYL, *Post-moderna pitvá středověk*, *Lidové Noviny*, 11. 5. 2012, p. 8.

Thomas Aquinas knew Augustine, but was he capable of understanding him in his historicity? Probably not, while the optical theories – of Arabic origin which the author points out – were ignored in the West until the thirteenth century and even at that point were known mainly in pontifical circles.⁷ To put these ideas into a single discourse is therefore misleading because it creates an intellectual unity that never existed in historical reality.

When Bartlova reflects on the medieval theory of the image, after having listed the critiques formulated by Matthew of Genoa and Nicholas of Dresden, she observes (p. 118): “*practically everyone knew that it was impossible to create an image if not with optical experience.*”⁸ Now if indeed a man of the fifteenth century could reproach an artist for representing his own lover, it’s difficult to imagine that the same concept could be applied to the altar of Ratchis, completed in Cividale del Friuli in 749, the result of an absolutely anti-naturalistic aesthetic (fig. 1).⁹

The cases cited here may be extreme, but they are representative of the synthetic method that the author applies to monuments and medieval phenomena, as if she wanted to experiment with historiographical approaches. The resulting picture is therefore problematic: after having deconstructed – rightly so, and with great clarity – some of the most classic stereotypes on Medieval culture in Europe, the author seems to adhere to the unsustainable one of a single and monolithic Middle Ages. Probably this was not her intention, but the text goes very much in this direction. The result is a simplification that, unfortunately, damages the whole volume: alongside the compelling chapters, such as the one dedicated to Hussite iconoclasm, the reader is in fact faced with conclusions that are unjustifiable from a historical point of view.

The questions raised here create further problems around one of the key aspects of Bartlova’s research: the question of the icon, its devotion and its function. At the center of the author’s reflection we find the consideration of images of elaborate

⁷ For optical theories, refer to the fundamental synthesis David C. LINDBERG, *Theories of vision from Al-Kindi to Kepler*, Chicago – London 1981.

⁸ „V praxi ale přitom všichni věděli, že jinak než na základě optické zkušenosti většinu obrazů vytvářet nelze.“

⁹ For the altar of Ratchis, refer to the synthesis of Laura CHINELLATO, *L’Altare di Ratchis*, in *L’ VIII secolo*, V. Pace (ed.), Cividale del Friuli 2010, p. 83–91.

devotion developed by Hans Belting, among others. This is to reflect on the mediating role of the image, but also on its nature of “real presence”, and how the Byzantine civilization conceived it in the course of the Second Council of Nicaea (787). The problem with the use that Bartlova makes of these notions is that she applies them to images from the fourth to fifteenth centuries, including images of different horizons in her definition of “icon”. With Herbert Kessler (pp. 101–102) the author distinguishes between “icon” and “narrative image”, but she does not distinguish more between image of devotion – such as those with dimension of portraiture – processional image – as, for example, the *Madonna della Clemenza*¹⁰ – and finally, monumental image as an apsidal decoration can be. As recently confirmed by Beat Brenk, despite the use of similar models, and of one vocabulary word, εἰκών, the image in the apse had a totally different function from that of devotion.¹¹ The first was – at least until the iconoclasm – destined to have a role of liturgical mediation, while the second was intended for private devotion. Similarly, the processional image probably had a significance of identity for the community, as a sort of standard. Bartlova doesn’t distinguish further between the primary function and the secondary function of images of devotion: becoming miraculous, an icon ceases to be part of the social process for which it was conceived.

Other than the question of function, however, a second distinction must be made: it’s impossible to apply – as Bartlova does – the Byzantine theory of images, originated from the second Nicene council, to the pre-iconoclastic period. For example, the whole theory of prototype and type (pp. 141–148) is relativized to the words of Augustine who explicitly states that the image of Christ has nothing to do with seeing his “true” face, which no one knows.¹² Also in this way Bartlova under-

¹⁰ For a summary of studies on the Madonna della Clemenza refer to Maria ANDALORO, *Le icone a Roma in età preiconoclasta*, Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo 49, 2001/2002, 2, p. 719–753.

¹¹ Beat BRENK, *The apse, the image and the icon: an historical perspective of the apse as a space for images*, Wiesbaden 2010, p. 80–107.

¹² Augustinus, *De consensu Evangelistarum*, I, 10, 16, F. Wehrich (ed.), CSEL 43, Wien – Leipzig 1904, p. 15–16. Fundamental to understand the statute of the image of Christ before iconoclasm is the essay of Jean-Michel Spieser who gives a complex view of the role of the holy image in the first decades after Constantine, see Jean-Michel SPIESER, *Invention du portrait du Christ*, in *Le portrait. La représentation de l’individu*, Agostino Paravicini Bagliani – Jean-Michel Spieser – Jean Wirth (ed.), Firenze 2007, p. 57–76.

lines the importance of visual contact between the icon and the viewer (p. 197). Note, however, the pre-iconoclastic icon of the Christ of Siani, who does not at all look the viewer in the eye. In contrast, on the model of imperial images, this Christ shows all his power with a look aimed beyond the viewer in order to represent the absolute superiority of the figure represented (fig. 2–3). In summary, the assertion for the average Byzantine image does not work at all for the paleochristian one.

Perhaps it is a too-general knowledge of the high Middle Ages that is responsible for these difficulties. How else to explain the observation that Bartlova makes in conclusion, stating that the Greek image, with its complex meaning, arrives in the West only with the crusades, and becomes the reason of the Hussite hostility regarding images (p. 327)? We know, however, that especially in Italy and in the Empire, the Oriental image was known continuously for all the first millennium – first with the Byzantines directly present in Italy and, after 725, with regular contact attested by court marriages but also by the presence of Eastern artists.¹³ After the tenth century, documentary sources inform us that Desiderius of Monte Cassino – the future Pope Victor III – brought Eastern mosaicists to the West.¹⁴ All this without even mentioning the phenomena of Venice, Sicily, and Calabria. Of course, the Greek manner – which dominates during the thirteenth century – marked a period of particularly fertile relationships around the Mediterranean. However, to see the reason for the reformers' hostility against images there seems misleading. Instead, it may be that mimicry that emerges in the northern countries at the end of the Middle Ages that was the reason for the critiques of the reformed: losing its stylized form, the image becomes too ambiguous.

The last aspect I would like to mention is the issue of the “activation” of the monument, “the icon”, by the viewer. This is one of the concepts that, in the wake of studies by Georges Didi-Huberman, returns various times in the discourse of Bartlova (pp. 164–165; 173; 198). It's an important concept, which takes its

¹³ See the general publication Guglielmo CAVALLO [et al.], *I Bizantini in Italia*, Milano 1986.

¹⁴ For the arrival of Byzantine mosaicists in Monte Cassino refer to Antonio IACOBINI, *Il mosaico in Italia dall'XI all'inizio del XIII secolo: spazio, immagini, ideologia*, in *L'arte medievale nel contesto 300–1300. Funzioni, iconografia, tecniche*, Paolo Piva (ed.), Milano 2006, pp. 463–494. The episode is described in the *Chronica monasterii casinensis* published recently by Leone Marsicano, *Cronaca di Montecassino (III, 26-33)*, Francesco Aceto – Vinni Lucherini (ed.), Milano 2001, pp. 54–57.

proper place in cases where an image is considered miraculous. Once again, however, the manner in which this aspect is presented by Bartlova doesn't take into account various cultural situations of the Middle Ages. How else to explain the images not intended to be seen? Take, for example, richly ornate and conceived sarcophagi, intended from the outset to be buried.¹⁵ You can perhaps imagine, however, their "activation" at the moment of production. Their very existence suggests that for a man of the fourth and fifth centuries, the image had its own existence, without the active gaze of the viewer.

In summary, the volume of Milena Bartlova is not easy to judge: the proposal of using methods proven in the Anglo-Germanic world in the last decades for Bohemian issues seems interesting. Unfortunately, however, the larger ambitions of the volume compromise its importance. Perhaps because of a too-brief wish, perhaps because of the linguistic barriers mentioned in introduction, when the volume goes beyond the frontiers of the late Middle Ages in central Europe, this leaves the reader with an impression of incompleteness. Moreover, too much attention to theory obscures the historicity of the various monuments presented, a problematic fact. Art history is a science of discourse, of reception and of perception, but it remains, at least as far as past centuries are concerned, solidly anchored in the materiality of the objects it studies. An image of devotion reveals maybe many of its virtues when "activated" by the gaze of the viewer, while its identity can vary in the course of the centuries. It remains, however, through its physicality, tied to a place and a moment in history, which cannot be abstracted.

Ivan Folletti

¹⁵ See Beat BRENK, *Visibility and (Partial) Invisibility of Early Christian Images*, in *Seeing the Invisible in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Giselle de Nie – Karl F. Morrison – Marco Mostert (ed.), Turnhout 2005, p. 139–183.

Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – Jan ZELENKA, *Curia ducis, curia regis. Panovnický dvůr za vlády Přemyslovců*, Historický ústav, Praha 2011, 312 s. + 8 s. obrazové přílohy, ISBN 978-80-7286-182-8.

Posuzovaná monografie zpracovává dosavadním bádáním dosud celistvě neuchopené téma panovnického dvora přemyslovských knížat a králů, jehož fungování, skladbu i vývoj ovšem autoři sledují v širším evropském kontextu. Vedle úvodního a závěrečného oddílu je kniha členěna do pěti dále strukturovaných kapitol. První z nich se zabývá historiografií, dochovanými prameny, otázkami dobové i moderně užívané terminologie a využitím možných metodologických přístupů.

Následuje nejrozsáhlejší kapitola knihy nazvaná „*Skladba panovnického dvora*“ (s. 38–124), v níž jsou analyzovány úřady a služebné posty, jež jsou v období 10.–13. století doloženy na dvoře českých panovníků a jejich manželek. V první podkapitole jsou tak představeni hodnostáři přemyslovských knížat v raném středověku. Autoři uvádějí jednak výčet funkcí i osob, kterým byly svěřeny, ale rovněž se pokoušejí nastínit skutečnou náplň jednotlivých úřadů, což je vzhledem k torzovitosti dochování pramenů i častému kolísání dobové terminologie dosti obtížné (stejně tak je třeba upozornit, že např. při sledování kancelářského personálu zůstává řada osob podílejících se na vyhotovování listin v anonymitě). Právě s ohledem na zmíněnou skutečnost bylo do tohoto oddílu zařazeno pojednání o vývoji některých evropských dvorů v raném středověku a zamyšlení nad faktory, jež ovlivnily utváření služebného aparátu přemyslovských knížat. Obdobně po pasáži s přehledem o obsazování jednotlivých doložených funkcí na přemyslovském dvoře v období let 1198–1253 Dana Dvořáková-Malá a Jan Zelenka zařadili přehledné vyhodnocení získaných informací, přičemž ovšem správně podotýkají, že možnosti určení náplně úřadů jsou stále značně omezené. Situace se mění až pro druhou polovinu 13. století, kdy dochází k nárůstu informací o jednotlivých postech i osobách, objevují se nové úřady a u několika stávajících je doložena prohlubující se strukturalizace. V některých případech, kdy to prameny dovolují sledovat, mohly být podrobněji rozvedeny okolnosti související se získáním funkcí (např. v případě královských kancléřů hrály mnohdy roli příbuzenské vazby – vedle autory zmíněného vztahu Jana Přemyslovce to platí i pro Filipa Korutanského a Vladislava Piastovce; v případě dalšího kancelářského personálu šlo mnohdy o souvislost se

zahraniční politikou). Samostatná pozornost pak byla věnována hodnostářům a sloužícím manželk českých panovníků.

Třetí kapitola se zabývá vybranými otázkami souvisejícími se všedními i slavnostními okamžiky na přemyslovském panovnickém dvoře. Autoři zde čtenáře plasticky seznamují např. s dobovým stolováním, oděvní kulturou, ale vracejí se i k otázce služebnictva, které tyto oblasti zajišťovalo. Zaobírají se i různými rolemi žen na dvoře přemyslovských knížat a králů i přiblížením výchovy urozených potomků. Využívají zde opět četné paralely s evropským prostředím. Představují rovněž informace známé o světských i církevních festivitech, přičemž nejvíce prostoru věnují nastolovacím rituálům, jež jsou v pramenech nejpodrobněji doloženy.

V oddíle „*Panovnický dvůr v prostoru*“ se autoři zaměřili na dobovou terminologii užívanou v období 10.–13. století pro sídelně prostorové pojmy a dále představují vývoj pražského Hradu jako hlavní rezidence českých panovníků. Ovšem alespoň ve stručnosti mohla být představena další panovnická sídla a jejich případná role v itinerářích přemyslovských vládců. V části dvůr na cestách by pak bylo vhodné, zvláště vzhledem k pozornosti věnované skladbě dvora v první kapitole, např. formou sond přiblížit proměny složení dvora při pobytech mimo Prahu (pro ilustraci uvádějí pouze některé významné osobnosti provázející vladaře na několika cestách). Závěr kapitoly pojednává o různých faktorech, které ovlivňovaly průběh cest.

Poslední, pátá kapitola se zabývá některými otázkami souvisejícími s rytířstvím a dvorskou literaturou. Vzhledem k velkému vlivu západoevropského prostředí je zde značná pozornost věnována vývoji hrdinského eposu a dalších typických literárních žánrů v Anglii, Francii i v říši. Autoři sledují i domácí epickou tvorbu, která se začala rozvíjet ve druhé polovině 13. století. Přibližují rovněž rozkvět básnictví na pražském přemyslovském dvoře v tomto období, kdy za pomoci vhodně zvolených pasáží ilustrují i tematické zaměření tvůrců. Samostatná podkapitola pojednává o problematice turnajů. Po exkurzu do evropského vývoje následuje cenný rozbor tohoto fenoménu v českém prostředí, jenž narativní prameny umožňují podrobněji postihnout až pro 13. století. Autoři zacílili i na jejich zachycení v domácí literární tvorbě, což opět dokládají konkrétními úryvky (vzhledem k vysoké stylistické úrovni ostatního textu by si ovšem i překlady z němčiny zasloužily pečlivější korekturu – vafrnok x vafnrok, s. 216; stopět x pět set, s. 218; kopíř x kropíř,

s. 219). Následující dvě podkapitoly analyzují vybraná topoi domácí literatury – konkrétně ctnosti (nejen) rytíře a dále detailně analyzují odraz různé roviny vnímání lásky v dvorském prostředí. Tento oddíl uzavírá zamyšlení nad rozporem mezi ideálem zachyceným především v dvorské literatuře a realitou. Knihu zakončuje přehledné shrnutí závěrů jednotlivých kapitol, které je přeloženo i do angličtiny. Vedle seznamu použitých pramenů i literatury a dalších příloh je připojen pouze osobní rejstřík řazený dle křestních jmen. Výjimečně v něm lze narazit stejně jako ve vlastním textu na nesjednocení užívání jazykových variant jmen (Bedřich/Fridrich, Anežka/Agnes).

Rozsáhlá heuristika umožnila autorům velice zdařile sledovat různé aspekty života na dvoře přemyslovských knížat a králů. Cenná je především náročná analýza obsazování jednotlivých dvorských úřadů a přiblížení jejich náplně a významu. Díky ní by mohly v budoucnu vzniknout práce detailněji zaměřené na zde nastíněná témata či otázky volněji související s jejím obsahem, jako např. dlouhodobé pobyty významných osob na pražském dvoře, které nezastávaly žádný úřad, či odraz panovnického dvora ve šlechtickém prostředí.

Mlada Holá

Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Královský dvůr Václava II.*, České Budějovice, Vedita ve spolupráci s Nakladatelstvím Historického ústavu AV ČR (v Praze), 2011, 332 s., ISBN 978-80-86829-73-9.

Hovoříme-li o královských (panovnických) dvorech, máme v evropské tradici na mysli společensky a umělecky špičkové prostředí, jehož nositelem je aristokracie; ve středověku bylo diskursivním profilem tohoto stylu galantní rytířství, vrcholící pozdně středověkým dvorem burgundských vévodů (jak to ve svých statích nověji přiblížil W. Paravicini); na tuto vzorovou předlohu navazovaly kreativním způsobem renesanční italské dvory, a zenitu moci a vlivu vůči společnosti dosáhl dvůr za francouzských „Ludvíků“. Nebylo příliš nahodilé, že právě tento královský dvůr byl jako rozmařilý a svévolný okázale za pomoci filosofie zlikvidován za Velké francouzské revoluce; tím byl jakoby vyvrácen pověřivý středověk; občan-

ský život předpokládal úplně jiné zaměření (což ale nemělo být signálem k malosti, k nadvládě mentálních rabů). Z moci dvora byla racionálně vyvázána vláda a státní správa. Středověký dvůr je třeba ale tím spíše v evropském profilovém směřování docenit, nejedná se o pouhý kolorit urozenosti. Přitom dvůr krále Václava II. se jeví jako zajímavý vývojový článek pro celou středovýchodní Evropu.

Určitým vzorem pro střední Evropu se stalo (jako obvykle) systematické německé bádání, *Hof- und Residenzforschung*, které se zaměřilo zejména na formování knížecích rezidencí teritoriálních států, ale problematika dvora Václava II. jako nadnárodního suveréna přesahuje tato vymezení. Jeho základní profil v české historiografii rozvinul již začátkem 20. století Josef Šusta, který poukázal na úzké vztahy panovnické moci k procesu kolonizace a urbanizace (*Dvě knihy českých dějin*, 1917, 1919). Tento hodnotný, byť zároveň poněkud přímočarý obraz byl přijímán jako výstižný, nebyl však dostatečně (z různých důvodů) verifikován. Pro okruh dvora (a Prahy) by si to vyžádalo náročnou detailní analýzu všech formulí několika diktaminových sbírek zaplňující nemalou část Emlerových regist, jejichž zastoupení rovněž svědčí o nástupu všestranně náročné urbánní společnosti. Alternativní paradigma vůči Šustovu „projektu“ Václavovy doby přinesly – jak se alespoň neskromně domnívám – práce Libora Jana (např. kritika schématu dvojího domínia krále; *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, 2000; *Václav II. a struktury panovnické moci*, 2005) a Vratislava Vaníčka (koncept modernizace, *Velké dějiny zemí Koruny české II.–III.*, 2000 – 2002, shrnutí s. 575–599), které zároveň poukazují na potřebu nové interpretace raného českého státu.

Dana Dvořáčková-Malá postupuje ve své knize nezávislým způsobem („*vše se hodí*“, uvádí např. při svém vymezení vůči prosopografické metodě, s. 14; „*neexistuje žádná idea, jakkoli stará a absurdní, která by nedokázala zlepšit naše poznání*“, cituje znovu na s. 19 filosofa Paula Feyerabendy z jeho *Rozpravy proti metodě*, 2001). To ovšem neznamená, že by autorka dávala přednost „dadaistické antimetodě“; pracuje pečlivým a opatrným způsobem, ale uvolněně při vymezování problémů a příkladů. Znalostně se přitom opírá o sérii prací a symposií (kde patřila k hlavním organizátorům), které byly v minulém období věnovány právě dvorům, výzkumu každodennosti a festivitu. I když tato témata byla v podstatě vnesena do české historiografie jako opožděný odraz diskusí, které řešily pohled na minulost v předchozích generacích na Západě (G. Duby, G. Althoff, J. Le Goff)

při překonávání již tísnivých schémat politické ideologie nebo hospodářských dějin (podobná diskuse u nás ovšem neproběhla), umožnila realizaci celé řady mladých a nadaných historiků. V tomto výzkumném proudu publikovala Dana Dvořáčková-Malá několik zajímavých studií, které jsou oporou její nové syntézy.

Královský dvůr pojímá Dvořáčková-Malá jako dosti volnou sociální strukturu (s organizačně pevným úřednickým jádrem), která má své specifické psychologické „necnosti“, kritizované nejen za francouzské revoluce („*vše, co se tam děje, je nejisté*“, vybrala výstižný bonmot informátora pražského biskupa Tobiáše; s. 106). Bližší postižení této struktury je ovšem dosti náročnou výzvou. Dnes nejde přece jen o výčet úředníků (ostatně lze ho jen marginálně doplnit), nýbrž o to, co se vlastně interaktivně odehrává, je si vědoma autorka.

V první kapitole (*O uspořádání dvora*) stručně zmiňuje evropské analogie a vzory (popis Konráda z Megenberku; podstatná tradice jde až k Hinkmarovi, jak to sama naznačuje ve své studii *Panovnický dvůr*, 2008). Upozorňuje na rozdíl mezi užším (úřednickým) a širším (politickým) dvorem, i na služebné profese zajišťující chod dvora. Sumarizuje kontinuitu vyšších i nižších úřadů v českém státě a zachycuje i méně známé dvorské služebníky (*chlebarius* Sifrid, s. 93). Krátce uvádí také funkci a složení královské kanceláře. Poněkud obsírněji autorka zachycuje (II. kapitola, *Lidé kolem trůnu*) složení přemyslovské rodiny, účast šlechty v úřadech či okolí krále a zastoupení kléru. Autorka zde přibližuje profil dvora příklady několika významných osobností. Přínosná by však byla také systémová pramenná analýza všech aktérů (např. M. Sovadina, *Dvůr Václava I.*, 1995; Ch. Hillen, *Curia regis*, 1999), jak to autorka sama výchozím způsobem publikovala (*Skladba pražského dvora za Václava II.*, 2003, s. 97–163). To by však asi změnilo orientaci knihy. Podnětný je postřeh o závislosti dvora královen na finanční pomoci panovníka (s. 104).

V III. kapitole (*Každodennost a slavnosti*) upoutají čtenáře nákupy panovnického dvora; autorka přitom využívá zejména Kroniky Otachera ouz der Guel a Svato-pavelský formulář. Účastníky finančních transakcí byli přední pánové při dvoře (Hynek z Dubé, Jindřich z Lipé) nebo slezský kníže Bolek (s. 118). Nepochybně by bylo do budoucna přínosné detailní rozkrývání podobných transakcí, i když účetní seznamy z tohoto období nejsou zachovány. Autorka věnuje dále pozornost výchově dětí a životu královských manželek. Jak přiblížila na osudu Václavovy

manželky Guty, postoj vládce k ní nebyl nijak ohleduplný. Zdrženlivě zmiňuje autorka Václavovu milenkou Anežku. Z festivit stojí v popředí samozřejmě pražská korunovace Václava II. (v komparaci pramenů nejde autorce o kvantitu, ale o profilující informační kvalitu). K debatě o jeho hnězdenské korunovaci v roce 1300 (R. Antonín) je snad třeba realisticky dodat, že přece jen nemohla mít ani vzdáleně srovnatelné rozměry s pražskou vzhledem k omezené infrastruktuře poměrně malého metropolitního města (které nadto muselo, po domácí několikaseté válce, obstarat právě došlé vojsko); lesk slavnosti ovšem dávali sami přítomní vítězové. V následujících částech této kapitoly přibližuje autorka ideál urozeného chování. Zaznívá zde, že nároky na rytířské chování krále je třeba chápat jako požadavek politické kultury.

Ve IV. kapitole (*Dvorská – rytířská kultura*) se zabývá autorka rytířským ideálem a dvorskou láskou. Zde by mohlo být asi širěji hodnoceno prostředí českých zemí jako prostoru, kde podle Hans-Joachima Behra politika Václava II. *schafft ihre eigenen ... Identifikationsmuster, Ausdruck eines neuen böhmischen Selbstverständnisses (Literatur als Machlegitimation, 1989, s. 252)*. Nešlo však jen o německou poezii, nýbrž také o přelomové období domácího myšlení (J. Lehár, *Nejstarší česká epika, 1983, s. 54, s. 112*). Vysoká platónská *minne* přichází sice ve Václavově vlastní německé poezii, ale také přízemnější „oblečení a řeč“ dělají dvořana, a to platilo již dříve u českých pánů (Vok z Rožmberka měl mít v r. 1246 u Lavy *pancíř z Francie, jemuž nebylo v Říši rovno*, uvádí *Enikel*, lze doplnit pozn. č. 287). Dvořácková-Malá správně reaguje na poznatky o termínu „kurtoazní láska“, který je abstrakcí novověké literatury (*hövesch* obvykle znamenalo hezký, příjemný, milý, v případě Boha milostivý; P. Ganz, „*hövesch*“/“*hövesheit*“ *im Mittelalter*, in: *Curialitas, 1990, s. 39 n.*). Prostorům dvorské kultury se věnuje autorka v V. kapitole (*Královská rodina a dvůr v prostoru*). Literatura na téma panovnických sídel (T. Durdík, J. Kuthan) přináší ovšem velké množství faktů, autorka se zde zabývá spíše obecnými termíny a charakterizuje komunikační souvislosti domu zlatníka Konráda. Je otázkou, zvažuje kriticky autorka v jiné studii, zda smrt Václava II. v měšťanském domě (i když asi nemiloval hrady) nesvědčí spíše o tom, že „velký dvůr“ (elita kolem státního centra a výnosných regálií) nebyl nakonec mocnější než nimbem opředěný dvůr užší.

V závěrečném shrnutí (*Podoby dvora Václava II.*) opakuje autorka ve zhuštěné podobě své předchozí výklady. Práce Dany Dvořáčkové-Malé kultivovaným způsobem a srozumitelným jazykem nastiňuje charakter a provoz královského dvora za Václava II. v jeho různých rovinách, s jeho typickými protagonisty. Její vize a uspořádání knihy na mě působí spíše jako poetický vějíř, než problémově argumentační diskurs (který byl však uplatněn v dílčích monografiích a nyní byl poněkud utlumen ve prospěch celku), i když přináší faktografické obohacení, jak to je únosné v rámci přehledné syntézy.

Vratislav Vaníček

Pavel SOUKUP, *Reformní kazatelství a Jakoubek ze Stříbra*, Praha, Filosofia 2011, 438 s., ISBN 978-80-7007-359-9.

Knihy Pavla Soukupa se zabývá jedním z velmi aktuálních témat současné mediévistiky, totiž středověkým kazatelstvím a jeho komunikačními strategiemi. Soukup se konkrétně věnuje kázání v pozdně středověkých Čechách a dané téma analyzuje na příkladu tří klíčových momentů pro zkoumané období: vystoupení tzv. předchůdců Husových, působení Jakoubka ze Stříbra a období vrcholného husitského radikalismu. Jako heuristické východisko pro celé sledované období slouží rozbor nejstarších kázání Jakoubka ze Stříbra dochovaných v pražském klementinském sborníku, signatura IV G 6.

Po krátkém uvedení do historiografie českého reformního hnutí je líčení rozděleno do tří tematických celků, z nichž první probírá několik reformních proudů, které jsou tradičně považovány za předpoklady českého náboženského hnutí počátku 15. století; prostřední oddíl zevrubně rozebírá soubor Jakoubkových nejstarších univerzitních kázání a dotýká se i řady teoretických otázek o jejich žánru či struktuře; poslední oddíl se pak pomocí několika sond zabývá rolí univerzitní exegeze v husitství. Několik ukázek z rukopisného materiálu, s nímž se v knize pracuje, je přepsáno a otištěno v přílohách.

Již v úvodní kapitolce věnované „dějepisectví a českému hnutí náboženskému“, která výstižně a zároveň čtivě probírá nejdůležitější dějepisické práce od Fran-

tiška Palackého po Františka Šmahela (a dále), je patrná obrovská sečtělost autora a jeho vynikající orientace v nepřehledném množství jak starší literatury, tak i v otázkách formulovaných moderním bádáním (týkajících se sociálních fenoménů, církevní správy aj.). V tomto i dalších ohledech se v práci odráží multi-kauzální pojetí českého reformního hnutí, jak je vidí především František Šmahel, jehož byl Soukup žákem a pod jehož vedením práce v původní podobě jako disertace vznikala. Už jen fakt, že se Soukup ve svých dřívějších studiích věnoval české či německé medievistice s ohledem na dějiny husitství a jeho genezi, ilustruje logický vývoj jeho badatelského zájmu, což mu ve výsledku poskytlo výborný základ pro zpracování jednoho konkrétního problému z širší perspektivy. I díky tomu je schopen formulovat obecnější závěry týkající se pozdně středověkého kazatelství na základě hlouběji založené komparace. Ostatně již František Šmahel viděl v učení reformně laděných kazatelů prvky v evropském měřítku unikátní, které Pavel Soukup v této knize výborně analyzuje.

Při formování českých reformních snah hrály hlavní roli „reforma, hereze a kazatelna“, jak napovídá název prvního oddílu, a Soukup se tak nejdříve vyrovnává s poněkud problematickou otázkou tzv. české *devotio moderna*. Probírá paralely a diskrepance mezi nizozemskou moderní zbožností pozdního středověku a rodícím se husitstvím, přičemž zdůrazňuje fakt, že studie, které se tématu věnují, jsou založeny většinou pouze na sekundární literatuře.¹ Již léta probíhající debata o definici a vymezení jednotlivých náboženských inovací 14. a 15. století obecně akceptovatelné řešení zatím nepřinesla. Především v českém prostředí se stále více prosazuje názor odmítající chápat reformní snahy lucemburských Čech 14. století jako součást nizozemského hnutí² a k restriktivnímu vymezení pojmu české *devotio moderna* se hlásí i Soukup. Za závažné považuje vymezení termínu *Neue Frömmigkeit* M. Derwichem a M. Staubem;³ zdůrazňuje zároveň, že definici bude možné rozřešit až na základě široce pojaté strukturální komparace náboženského

¹ Sám přináší, byť stručné, resumé „profilu augustiniánské spirituality“ (s. 36) na základě spisu *Compendium honeste vite* předního zástupce moderního pojetí české nové zbožnosti, roudnického převora Petra Clarificatora.

² Viz např. jeden z posledních skeptických hlasů: Pavel SPUNAR, *Česká devotio moderna – fikce a skutečnost*, Listy filologické 127, 2004, s. 356–370.

³ *Die 'Neue Frömmigkeit' in Europa im Spätmittelalter*, Marek Derwich – Martial Staub (edd.), Göttingen 2004.

jednání v ideové i institucionální sféře. V souvislosti s kazatelstvím pak Soukup upozorňuje, že nositelé aktuálních spirituálních tendencí konce 14. století nekladli dostatečně silný důraz na kázání, což je podle něj hlavní a zásadní rozdíl mezi nimi a představiteli českého reformního hnutí.

Ve snaze „zmapovat krajinu náboženské reformy v Čechách v době spějící k roku 1400“ (s. 43) posléze Soukup obrací pozornost k heterodoxní opozici, konkrétně k valdenství. Klade si otázku, jak valdenští získávali své stoupence a čím mohli zaujmout, potažmo tento problém vztahuje na úlohu kázání v jejich agitaci. Zde konstatuje, že na základě dochovaných dokladů se zdá, že kázání valdenských magistrů nemělo velkou šanci oslovit ve větší míře společnost. Valdenští nepřišli s programem obrody zbožného života, který by bylo možné vystopovat ve vnějších formách chování, a jejich učení se od oficiální věrouky lišilo v pár striktně vyprofilovaných bodech (např. v otázce zpovědi či odmítání přísahy).⁴ Hlavní devizou valdenských magistrů byla jejich snaha o dokonalý křesťanský život. Velmi cenný je Soukupův postřeh, že kvůli životu v ilegalitě nemohli valdenští kazatelé příliš důrazně agitovat, a tím pádem ani výrazněji ovlivnit dobovou kazatelskou scénu a tehdejší společenskou situaci, kterou formovali především kazatelé. Reformní hnutí se totiž na scéně náboženské obrody vyprofilovalo specifickým obsahem, ale i způsobem jeho medializace.

To logicky ústí v otázku, zda typologickým znakem českého reformního hnutí může být kázání jako jeho médium i spirituální program. Soukup se soustředí spíše na dosah kázání než na jeho obsah, a protože známým problémem při výzkumu kazatelství je stále nízký stupeň zpřístupnění pramenné základny, využívá ke své analýze i jiných pramenů, např. výpovědí posluchačů a svědků. Tímto postupem se zařazuje do linie světového bádání, které usiluje o rekonstrukci kázání

⁴ V souvislosti s diskusí o syntéze raného husitství s valdenskými myšlenkami a o tom, co je možné označit za valdenské, je možné poukázat na debatu mezi historiky, zabývajícími se tímto fenoménem, o sémantickém významu pojmů „Waldensians“ a „Waldensianism“, která má potenciál zásadně přispět do debaty o ‘valdensko-husitské internacionále’, např. Peter BILLER, *Goodbye to Waldensianism?*, Past and Present 192, 2006, s. 3–33. Souhrnně k výzkumu valdenství i Grado Giovanni MERLO, *Itinerari storiografici dell'ultimo decennio*, in: Valdesi medievali. Bilanci e prospettive di ricerca, Marina Benedetti (ed.), Torino 2009, s. 11–21.

jako komunikační události.⁵ Takovouto rekonstrukci uvádí například na ukázce *Apologie* Konráda Waldhausera (popisuje realie kazatelovy performance; rozebírá význam, jaký kazatelé připisovali učené výzbroji; analyzuje citlivost posluchačů pro jemnosti homiletické metody či uštěpačné narážky na jazykovou situaci aj.). Protože byla kazatelna v dějinách českého reformního hnutí stále nejúčinnějším médiem veřejného působení, lze i přetahování kazatelů o posluchače chápat jako boj o veřejný prostor. I v českém prostředí bylo kázání vynikajících řečníků skvělým divadlem a ve své podstatě se nelišilo od performancí proslulých kazatelů typu Jana Kapistrána či Bernardina ze Sienny. Potenciál kázání je zde zkoumán především u Milíče z Kroměříže a Matěje z Janova, doveden je až k řečnickému umění Jana Husa.⁶

Jako poslední inspirační zdroj rané české reformace je rozebírán viklefismus. Husův přístup k úřadu kazatele, který se nezakládá na autoritě udělené církvi, nýbrž na Kristově příkladu, byl postoj mezi reformátory dosti rozšířený a husité se v něm plně ztotožnili s Viklefovými názory na kázání. Jako řada badatelů před ním, Soukup konstatuje, že pražskému husitskému kroužku viklefismus nabízel pouze jeden z mnoha inspiračních zdrojů, který ovšem v mnoha ohledech souhlasil s domácí tradicí reformního kazatelství. Souhrnné zpracování dějin kazatelství v Čechách pozdního středověku je stále úkolem pro budoucí bádání, které se bude muset věnovat i ortodoxnímu kazatelství. Při hledání odpovědi na otázku, jak lze odlišit české reformní hnutí od ortodoxní reformy (na příkladu kazatelství), dospívá Soukup k názoru, že centrálním momentem je úloha kázání v *imitatio Christi* a v eschatologii; zde se podle něj ukazuje spřízněnost kazatelů 14. století se skupinou kolem Jana Husa. Při analýze reformních proudů a „projektů na zlepšení náboženského života“ (s. 115) se tedy ukázalo, že je možné je rozlišovat podle reformní strategie, tedy jakým způsobem prosazovaly vlastní pojetí zbožnosti. Husovy předchůdce, soupevníky i následovníky podle Soukupa spojoval především akcent na využití kázání jako převažujícího média společenského boje

⁵ Např. Beverly Mayne KIENZLE, *Medieval Sermons and Their Performance: Theory and Record*, in: Carolyn Muessig (ed.), *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, Leiden – Boston – Köln am Main 2002, s. 89–124.

⁶ Soukup zde upozorňuje na nutnost korekce řady tradovaných historek, např. o kazatelské škole okolo Milíče či o důvodu, proč se naučil německy.

a stejné nazírání na jeho teoretické místo v dějinách spásy. Shoda s viklefismem v této otázce je jen shodou časovou a od valdenského kázání české reformní hnutí odlišuje právě koncept kazatelství jakožto boje o veřejný prostor.

Druhý, povýtce klíčový oddíl knihy zevrubně rozebírá nejstarší kázání Jakoubka ze Stříbra. Předchází mu kapitola o teoretických otázkách výzkumu středověkého kazatelství, která je opět založena na pronikavém vhledu do problematiky. Soukup oprávněně poukazuje na to, že české kazatelství je do velké míry stále neprobádáno a že se u nás zkoumají teprve různé funkční aspekty žánru, ovšem ani dílčí studie se bohužel nepropojují se stále intenzivnějším mezinárodním studiem středověkého kázání. Zde lze poukázat na jednu z nejnovějších monografií zabývající se taktéž Jakoubkovou kazatelskou činností, knihu Jindřicha Marka *Jakoubek ze Stříbra a počátky utrakvistického kázání v českých zemích* (Praha 2011).⁷ Při výzkumu kázání je základním problémem transmise textu a rekonstrukce komunikačních situací. Soukup umně využívá poznatků komunikační vědy a ve svém rozboru využívá vedle kázání samotných i metahomiletické texty (narativní a administrativní prameny). Dochované „kazatelské“ texty totiž sloužily – především intencionálně – jako modelová kázání pro budoucí kazatele, a ačkoliv v dochované podobě zřejmě nikdy nezazněly, jako se „součástí kazatelského provozu“ (s. 128) je s nimi třeba pracovat. Otázka zliterárnění kazatelského žánru stojí sice v cestě přímočaré rekonstrukci kázání jako události orální komunikace, Soukup však vyslovuje alespoň několik prozatímních postřehů: u nás například není dostatečně zmapovaná forma reportace (posluchačského zachycení kázání), zdá se však, že reportací z auditoria se z bohemikálního prostředí dochovalo poměrně málo (reportace se užívala spíše v univerzitní výuce než pod kazatelnou). Modely recentní literární teorie, jak známo, nelze aplikovat na výzkum kazatelských textů, což Soukup sice nečiní

⁷ Kniha je taktéž publikovanou disertací, obhájenou na Masarykově univerzitě v Brně roku 2010, která vyšla roku následujícího; proto bohužel nemohla být v Soukupově knize reflektována. Srovnání Markovy úvodní studie o středověkém kazatelství obecně i v českých zemích do počátku reformace je ryze kompilačního charakteru – jak také autor sám avizuje (s. 7), protože hlavním cílem je zevrubná analýza Jakoubkovy postily z let 1413 až 1414, rozbor její povahy a pramenné hodnoty. Marek zde prozkoumal obrovské množství pramenného materiálu, které zároveň velmi dobře analyzoval; uvedení práce do širšího teoretického rámce je zde ovšem zcela jiného charakteru, než co se dozvíme u Soukupa. Toto srovnání, či spíše poukaz není v žádném případě zamýšleno jako kritika, jeho účelem je zdůraznit, že i zde si Soukup velmi přesně uvědomuje širší rámec výzkumu a jeho desiderata a svůj vlastní výzkum brilantně kontextualizuje.

a naopak velmi obratně využívá metod moderní komunikační teorie, kterými se ale (zároveň s poststrukturalistickými teoriemi) nechává – místy možná až příliš – strhnout ke zbytečně komplikované argumentaci. Prezentované vývody jsou přesto uchopitelné a – což je potřeba zvláště ocenit – čtivé.

Ve vymezení univerzitního kázání Soukup (ve shodě se Z. Uhlířem) rozlišuje regulérní univerzitní kazatelství od regulérního kazatelství církevního a jiných nepravidelných vystoupení; z univerzitního kazatelství tedy vylučuje činnost mistrů mimo akademickou půdu. Pozornost poté obrací ke čtrnácti textům, které současné bádání považuje za Jakoubkova nejstarší kázání; provádí textologický rozbor jejich stavby, použitých pramenů a pracovních nástrojů kazatele. Ve výsledku tak nabízí bližší strukturování analyzovaného souboru kázání, jejich zamýšlené publikum a přináší podrobnosti k jejich písemnému zachycení. Formální stránka kázání a Jakoubkova práce s prameny je sledována na základě řazení citátů a „budování argumentačních řetězců“ (s. 214). Zvláště cenný je podrobný rozbor obsahu kázání dochovaných pouze rukopisně.

Rozbor obsahu studovaných textů a jejich kontextualizace se zaměřuje také na analýzu Jakoubkem citovaných autorit. Mluví se zde o „přiznaných“ a „nepřiznaných“ pramenech (např. s. 194), případně o „zamlčených výpůjčkách z kompendií“ (s. 152).⁸ Tento lehce anachronický přístup tak poněkud kazí dojem z jinak velmi kvalitního rozboru a minuciózní práce se zkoumanými texty;⁹ bezvýhradně nelze souhlasit ani s autorovým tvrzením, že „citáty jsou v traktátové a kazatelské literatuře považovány za ‘nutné zlo’ (s. 188–189)“. Na prothematu kázání *Abiciamus opera tenebrarum* je například dokazováno, že Jakoubek namísto „vějíře citací“ (s. 194) ze čtyř autorů použil kombinaci pouhých dvou pramenů, totiž pseudoaugustinovského spisu *De salutaribus documentis* doplněných úseky z *Communi-loquia* Jana z Walesu. Tomuto ve středověku obvyklému způsobu práce ovšem

⁸ U nepřiznaných citátů se mluví dokonce o tom, že „si kazatel ulehčoval heuristiku, kde mohl“ (s. 194). Na s. 192 je vyslovena domněnka, že krátké citace patristických autorit byly převzaty patrně z florilegií a jako „extrémní“ je hodnocena celostránková citace z Honoria. Užívání nepřiznaných zdrojů je v závěru hodnoceno jako „masivní“ (s. 367).

⁹ Ocenit je třeba například postřehy a doklady týkající se Jakoubkem užitých přejímek od svých spolupracovníků či předchůdců (Stanislav ze Znojma, Janov, Milíč aj.).

odpovídá i rukopisný zápis, z něhož Soukup pořídil přepis v příloze:¹⁰ podíváme-li se na text zapsaný v rukopise pražské Národní knihovny sign. IV G 6, fol. 45v, uvidíme díky obvyklému podtržení počátků a konců citátů náznak toho, že i středověký kopista (velmi pravděpodobně) chápal text jako kombinaci dvou, nikoliv čtyř pramenů. Právě originální implementace (čtenář promíne užití módní terminologie komunikační vědy, jak zhusta činí sám autor knihy) moderních či inovovaných postupů soudobé světové homiletiky do vlastních kázání je to, co tvoří páteř originality středověkých autorů a co je potřeba ocenit i v kázáních autorů husitského období.

Soubor nejstarších kázání odráží Jakoubkovu jistou literární vytrálost a znalost a aplikaci homiletických zásad a postupů. Zračí se v nich vzdělanost a jí poplatný styl, který však Jakoubek postupně opustil a uchýlil se téměř výhradně k autoritě Bible, čímž se přiblížil prostému stylu biblické homilie janovovského ražení. Na základě srovnání se soudobou produkcí (Gerson) Soukup konstatuje, že využití známých kazatelských postupů pro reformu církve (káravé kázání) nebylo husitskou specialitou. Na základě všestranné, především textologické analýzy dále zpřesňuje dataci nejstarších dochovaných Jakoubkových kázání do let 1405–1406 a zároveň tento soubor textů z pražského klementinského sborníku IV G 6 blíže typologicky charakterizuje (z rozboru plyne, že většinu z nich tvoří běžná univerzitní kázání; pouze dvě – *Querite primum regnum Dei* a *Ille arguet mundum de peccato* – se blíží

¹⁰ Transkripce analyzovaných materiálů, které jsou otištěny v přílohách (s. 369–380) dokazují autorovu akribii při práci s rukopisnými prameny, ač pár výhrad by zde bylo možno vznést (především ke způsobu prezentace: místy sporná interpunkce; biblické *loci* je vhodnější rozepisovat; způsob naznačování vykládaného textu či přímé řeči v citátech, kombinující kurzívu a uvozovky, není příliš šťastný; za šťastné nepokládám ani užití českých zkratk biblických knih, ač tak autor činí zřejmě kvůli tomu, že tím sjednocuje úzus s výkladovou částí knihy – ve výhradně latinských textech v přílohách to ovšem působí rušivě; časté jsou odkazy na staré edice, např. u Bernardových *Sermones super Cantica Cantorum* by bylo místo PL vhodné uvést moderní vydání Leclercq – Talbot – Rochais 1958 atd. Co se týče ediční techniky, zde jeden příklad za všechny: v přepisu distinkce Maurice z Provins na slovo ‘ambulare’ na s. 370 je určen jako přímý citát Eccli. 7, 38, ač oproti biblickému verši jsou zde různočtení *conplorantibus : plorantibus, consolatione : conrogatione, sed : et*, přičemž Vg uvádí jako různočtení pouze *congregatione, rogatione, rogationem, consolatione, Vetus latina* pak *consolatione*; Soukup zde navrhuje emendovat „in consolatione[m]“, což není nezbytné). Zároveň je třeba podtrhnout, že excerpce rukopisného materiálu zejména francouzské provenience je velmi cenná.

„velkým“ proslovům *ad clerum*; text *Si fieri potest* lze pak chápat jako kázání v univerzitní koleji).

Následně je prezentováno několik sond do homiletiky a exegeze husitských kazatelů. Autor pátrá po literárních zdrojích Jakoubkovy koncepce *militia Christi*, ovšem v kázáních a spisech o duchovním boji datovaných do doby pozdější. Novinkou v pojetí duchovního boje je oproti nejstarším kázáním např. motiv Antikrista, zřejmě kvůli zesíleným eschatologickým úvahám na pražské univerzitní scéně.¹¹ Sonda do výkladu *arma spiritualia* pak zkoumá, zda umírněné stanovisko pražských mistrů v otázce duchovního boje mohlo být dáno metodami teologické práce a texty, ze kterých čerpali. Soukup podrobně ilustruje, že husitští kazatelé se koncentrovali na slovo boží a boží zákon pro ně byl nadřazen i církevní doktríně. V rukou radikálů přestaly být obrazné biblické výroky týkající se duchovního boje metaforou, ovšem kritika z pera Petra Chelčického (ve spise *O boji duchovním*) proti chiliastickému pojetí války a světa obecně dokazuje, že i u autorů nezatížených učenou tradicí se metafor duchovního boje objevuje celá řada. Poslední sonda zkoumá, zda principiální rozdíl v homiletické a exegetické metodě lze vystopovat mezi univerzitními mistry a kazateli adventismu. Podrobně se věnuje nabízející se hypotéze, že umírnění univerzitní mistři setrvali na obrazném výkladu Bible, kdežto radikální kazatelé chápali klíčová prorocká a apokalyptická místa v Bibli doslovně. Na základě podrobného zkoumání polemické literatury a nečetných památek chiliastické kampaně však Soukup dochází k závěru, že alegorické exegeze využívaly oba proudy. Pokud tedy obě strany vysvětlovaly Bibli tu doslovně, tu přeneseně, pak rozhodnutí, kterému způsobu výkladu dát v dané chvíli přednost, muselo probíhat vždy s ohledem na aktuální situaci. Vodítkem byl tedy užitek pro křesťanský život a právě zde Soukup nachází hledaný rozdíl mezi univerzitány a radikály: pro pražské mistry byla garantem správnosti zvoleného přístupu výkladu křesťanská exegetická tradice – a právě tuto hermeneutickou tradici radikálové zavrhovali. Poukazuje i na Jakoubkovo chápání pojmu *revelacio*, které na rozdíl od adventistického pojetí je v Jakoubkově podání založeno na důkladném studiu biblického textu, zároveň však na aplikaci legitimních autoritativních textů. Jakoubkova literární metoda tedy nespočívala na tvrdošijném

¹¹ Soukup úspěšně ukazuje, že Jakoubek při obecných stížnostech na úpadek mravů čerpal hojně z Janova, zatímco program duchovního boje načerpal z Viklefa.

lpění na spirituální interpretaci Bible, ale v požadavku, aby tato interpretace byla v souladu s intencí Ducha svatého. S tím úzce souvisí i jeho přesvědčení, že lidské tradice překážejí v dodržování božích přikázání a že evangelium má být nadřazeno nejen lidské tradici a jejím ustanovením, ale i učení církve a teologů.¹² Principiální rozdíl mezi Jakoubkovým a krajně tábořským přístupem k výkladu biblického zákona tedy tkví v uznání či odvržení tradice.

Kniha Pavla Soukupa podrobně sleduje úlohu kazatelství v tzv. českém reformním hnutí v období zhruba 1360–1420. Brilantně analyzuje metody a strategie biblické exegeze především na příkladu latinských univerzitních kázání Jakoubka ze Stříbra. Čtenářům se dostává do rukou vysoce kvalifikované poučení o kazatelství, zpracované na základě obrovského množství odborné literatury, ale i vlastního rukopisného výzkumu. Jedná se o významný počín nejen pro výzkum českého reformního kazatelství, ale díky svým pronikavým teoretickým a všeobecně formulovaným postřehům bude kniha jako základní příručka jistě sloužit všem badatelům, kteří se o kázání ve středověkých Čechách budou zajímat.

Petra Mutlová

Martin NODL, *Dekret kutnohorský*, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010 (Česká historie, sv. 23), 452 s., ISBN 978-80-7422-065-4.

V edici *Česká historie* nabízí NLN čtenářům převážně syntetizující svazky, které přístupně shrnují větší celky z minulosti českého státu. Tentokrát ohlašuje titul knihy práci o jediném dokumentu, který změnil podobu a osudy prosperující pražské „Karlovy“ univerzity. Znáám je i školákům vyšších tříd, v mysli občanů vyskočených českými vzdělávacími ústavy zakotvil ale většinou v dost jednostranném výkladu. Právě zasazení *Dekretu kutnohorského* (dále DKh) do širšího kontextu a ově-

¹² Paralelu vidí Soukup v Jakoubkově obdobném přístupu v teologickém boji o kalich. Ke zdánlivě ambivalentnímu postoji husitů ke kanonickému právu (kritizovanému především Ondřejem z Brodu, jak si všímá i Soukup) se nověji vyjádřila Helena KRMÍČKOVÁ, *Kanonické právo v počátcích utrakvismu*, in: *Sacri canones servandi sunt. Ius canonicum et status ecclesiae saeculis XIII–XV*, Opera Instituti historici Pragae, series C – Miscellanea 19, Pavel Krafl (ed.), Praha 2008, s. 145–150.

ření jeho spojitosti s konflikty na univerzitě v 80. letech 14. století bylo hlavním cílem Martina Nodla (s. 36–37). Autor předeslal výkladu o okolnostech vydání DKh stručné dějiny univerzity a jejích vnitřních institucí nazývaných národy – *nationes*, aby mohl postihnout kontinuitu nebo diskontinuitu vývoje vztahů mezi nimi a odpovědět na otázku, zda byl DKh vyvrcholením a vyústěním soužití a sporů mezi nimi v předešlých desetiletích. Kniha se proto stává v tomto směru malou syntézou, která v rámci zmíněné edice mapuje sice otázku speciální, ale zároveň přináší k období těsně před vypuknutím husitských válek i určitý syntetizující pohled, tedy více, než bychom z názvu očekávali.

Práce se otevírá dobře napsaným historiografickým úvodem, který se skrývá za matoucím nadpisem „Národ a ideologie“. Název první kapitoly totiž naznačuje, že interpretace DKh nebyla v různých dobách českých moderních dějin záležitostí jen odborného zkoumání, ale byla vtahována do peripetií proměn politického klimatu, rozvoje novodobého nacionalismu a česko-německého střetávání. Od těchto zátěží se snaží Nodl odpoutat a podat výklad zcela v mezích pokud možno objektivní kritické historické vědy.

Druhá kapitola je věnována osmdesátým letům 14. stol., která jsou pro univerzitní prostředí charakterizována politizací činnosti národů, což vede k jejich asi prvnímu vzájemnému střetnutí, a dále konfliktem mezi univerzitou a jejím kancléřem, arcibiskupem Janem z Jenštejna. Ústředním bodem zájmu autora je *Concordia nacionum* – zásadní dohoda mezi národy o jejich soužití, na niž skládali přísahu jak nově imatrikulovaní, tak nastupující rektor. Její text však není dochován, a proto byla dosud vysvětlována různými způsoby, především byla ztotožňována s rozhodčím výrokem o způsobu obsazování míst v hlavní univerzitní koleji – Karolinu. Složitá pramenná situace se týká i ostatních událostí, proto dosavadní historiografie rekonstruovala průběh střetů již v několika variantách. Nodl je nejprve jednu po druhé prezentuje, aby nakonec podal řešení vlastní. Dobrý záměr tak dovedl autora k vytvoření čtenářsky značně náročné pasáže. Pokud ta neodradí příznivce této ediční řady, dostane se k napínavým a daleko zajímavějším partiím, které ho již neopustí až do konce.

Ve snaze dopátrat se obsahu *concordiae* a stanovit správné datum jejího vzniku (1385), analyzuje Nodl nejen materiál 80. let, ale i pozdější svědectví, především obrany a zvláště invektivy vzniklé v souvislosti s DKh a výpovědi z Jeronýmova

procesu ve Vídni (1410). Narušuje tím jednotu děje, neboť se odvolává na skutečnosti, o nichž ještě nebyla řeč.

Concordia nacionum není podle Nodla totožná se zmíněnými rozhodčími výroky (vyneseny v r. 1384/85 a 1390¹); pojednávala obecně o zásadách soužití národů a díky ní měla 90. léta 14. stol. proběhnout na univerzitě ve znamení klidné kooperace všech čtyř krajanských společenstev. Konflikty a krize se dostaví až po přelomu století, mj. v souvislosti s posilováním českého národa – ani ne tak početním, jako mocenským, protože měl lepší zázemí a větší podporu domácích elit. S dosažením interní konsolidace univerzity díky *concordii* spojuje autor snahy o upevňování její autonomie navenek, zvláště vůči arcibiskupovi. Škola investovala do získání nových privilegií od papeže (buly z let 1396-97).

Zatímco vize bezkonfliktních 90. let, naplňující třetí kapitulu, je diskutabilní (viz např. spory o konzervátory), za významnější a zásadnější považuji vykreslení generačních poměrů na univerzitě. Zdůrazněn je nástup mladší generace německých i českých mistrů s Janem Hübnerem a Stanislavem ze Znojma kolem roku 1397. Autor upozorňuje na skutečnost, že reformní skupina českých mistrů se vymezila vůči starším německým reformistům, a to i za pomoci přimknutí se k viklefské filosofii a teologii. To mělo dvojí důsledek. Na jedné straně byl vytvářen obraz zdánlivě nespojitého vývoje reformních snah. Bylo potlačováno vědomí kontinuity se staršími pokusy (od Oytty přes Soltowa, Matouše z Krakova a jeho okruh až po Bitterfelda) a budována tradice českého reformního hnutí v čele s Husem, k níž moderní česká historiografie přidala koncept „Husových předchůdců“ (Němec Waldhauser, Češi Milíč a Janov).² Druhým důsledkem bylo rozštěpení samotného českého národa, z něhož byli postupně vypuzeni ti, kteří se nechtěli zaštitit Viklešem. Nodl přináší k těmto procesům řadu zajímavých postřehů a detailů (např. k průběhu recepce Viklefovy remanence, s. 139). Takto otevřený přístup

¹ Rozhodčími byli Albert Engelschalk a Bartoloměj Torgelow. Prvý zastupoval bavorský národ, nikoli polský, jak uvádí na více místech autor, což mu zkreslilo propočty zastoupení národů v některých komisích, zvláště to ruší jeho závěry o převaze polských zástupců na úkor Bavorů v r. 1393 (srv. s. 70, 113, a pozn. 19 na s. 361).

² Koncept „předchůdců“ kritizovali již J. Nechutová a J.V. Polc. Stejně kriticky nahlíží Nodl i koncept tzv. české *devotio moderna*, jak ji načrtli E. Winter, J. Spěváček a další, a zpochybnili P. Spunar, Z. Hledíková aj.

umožňuje integrální pohled na akademiky UK a otevírá cestu k lepší vnímavosti vůči některým proudům, které stály vedle viklefismu a byly obdobně citlivé a kritické k dobovým problémům uvnitř církevního společenství jako český husitismus. Autor zdůraznil také sílu vyzařování pražského prostředí do dalších univerzitních center, zvláště Krakova a Heidelberku, což dokázali ocenit již zahraniční badatelé, méně historiografie česká.³

Čtvrtá kapitola se vrací ke sledování vztahu univerzity a jejího kancléře – arcibiskupa, který charakterizuje v této fázi pojmem disciplinace univerzitanů. Analýzou exemplárních procesů s „heretiky“ – Janem Malkowem v Heidelberku, Stanislavem ze Znojma a Matějem z Knína v Praze – se snaží vystihnout specifika učeňské hereze a typy přístupů k ní.

Teprve pátá kapitola je věnována ústřednímu dokumentu, který vystupuje v názvu knihy. V souvislosti s DKh je cenná revize vídeňských výpovědí, která vede k dosti skeptickému závěru, že ničemu nelze věřit (datace, relativní chronologie, konkrétní fakta) – z vyslychaných svědků si nikdo nic přesně nepamatoval, nebo záměrně „mlžili“. Podle Nodla *Dekret* nebyl vynucen enormním početním růstem českého národa, i když tím čeští mistři argumentovali. *Natio Bohemica* byla zastoupena v kolejích nadproporčně. Posilovala spíše prestižně, mocensky, a to díky oporám a podpoře v domácí společnosti, počínaje královským dvorem a konče městem Prahou. Autor se tu vrací k problému univerzitních „statistik“, které pro Prahu nemohou vycházet z imatrikulací vzhledem ke ztrátě matrik. Nodl se přihlásil k metodice a výsledkům F. Šmahela a odmítl pokusy o jejich revize S. Schumannovou.

Nodl se pouští do analytického rozboru možné chronologie událostí těsně před a po vydání *Dekretu*. Rozhoduje se, zda král Václav jednal promyšleně nebo ve vzteku, tedy zda byl DKh pečlivě uvážěn nebo přikázán k vyhotovení v afektu – nakonec se přiklání ke druhému (s. 247). Týdny mezi 18. 1. a 9. 5. 1409 charakterizuje (s. 236) jako jeden z mála skutečných příběhů českých středověkých dějin (myslím, že by se jich našlo více – záleží i na vypravěči). Nodl tento příběh dotváří po literární stránce velmi zdařile. Po delší době nezájmu ze strany historiografie se podíval také na obsah královského mandátu a podal jeho analýzu (s. 244n.). Autor si všiml důležitého faktu, že DKh šel proti dosud platným pravidlům provozu

³ Zmínit je třeba alespoň K. Ožóga a E. Kleineidama.

univerzity fixovaným ve statutech, a protože statuta nebyla změněna, dostala se univerzita zvláště při volbách hodnostářů a examinátorů do patové situace, která ji začala rozkládat zevnitř. DKh porušil *concordia nationum*, stabilizační dokument, který se stal po secesi ne-českých národů nepohodlným svědkem starých poměrů, a proto byl zřejmě důsledně „vymazán z paměti univerzity“ – vyškrobán z knih statut. Důsledkem *Dekretu* tedy nebyla jen volná cesta pro růst viklefismu, ekonomicko-sociální dopady na městskou ekonomiku a sporný pokles intelektuálního výkonu univerzity (ta se snažila dokázat, že obvyklé výukové úkony probíhají dále neporušeně), ale i narušení rovnováhy akademického prostředí a neudržitelnost dosavadních principů ve správě a řízení školy.

Nodlův zájem o fenomén nacionalismu a jeho „moderní“ podoby již ve středověku je příspěvkem k dávné diskusi, kterou oživil F. Šmahel a P. Čornej i další. Vyslovuje tezi o utilitarismu jeho výskytu vždy v určitých vypjatých chvílích (s. 262 aj.).

Velmi kritický Nodl věří v demonstrativní secesi německých akademiků po neúspěšné snaze o zrušení královského mandátu. Podlehl zde zřejmě dikci křížovníckých *Starých letopisů* (s. 269), neboť počty nově zapsaných na ostatních univerzitách nenasvědčují hromadnému přesunu secesionistů z Prahy. Troulili se na jiné univerzity jako jednotlivci a nedá se proto věřit, že z Prahy odešli demonstrativně jako skupina. Někteří dokonce pokračují ve studiu nebo skládání zkoušek v Praze. Řekla bych proto, že obraz kolektivního odchodu byl vytvářen až dodatečně.

Zdařile působí pasáž o založení lipské univerzity, podílu secesionistů z Prahy a pražských vzorech – míra komplexnosti pohledu překonává veškerou dosavadní českou literaturu o daném problému (s ohledem na kulaté výročí lipské *alma mater* měl autor k dispozici novou německou literaturu). Diskutabilní detaily ponechám stranou a připomenu jen Nodlem ověřované fakty. Nová škola v Lipsku budila svým uspořádáním dojem univerzity přenesené z Prahy. Dovedla jen k dokonalosti paritu národů, porušenou v Praze Dekretem, a jinak převzala zvyklosti od svého vzoru. Lipská „dcera“ ovšem začínala od jiného výchozího bodu. V Praze v začátcích zjevně neexistoval systém národů, a proto nebyl ve statutech fixován. V Lipsku se však vycházelo ze stavu, jaký se vyvinul v Praze v průběhu desetiletí.

Zajímavé je také konstatování, že polemické útoky proti husitské Praze nešly většinou z Lipska, nýbrž z jiných univerzit. Jakoby pocit zhrzení a nostalgie po pár letech odvanul a byl překryt spokojeností ze získání dobrého hmotného zajištění. Přesto se i v Lipsku polemici našli, hlavním však nebyl Johann Münsterberg⁴ (s. 283), nýbrž Johann Hoffmann.

Nodl připojuje i výhled na období po *Dekretu*. Věnuje pozornost vývoji vztahu univerzity a arcibiskupa, který překvapivě do událostí kolem jeho vydání nezasáhl. Autor to hodnotí jako strach před králem, konstatuje absenci spojení arcibiskupa s ne-českými národy, stojícími 1408/09 v opozici vůči královým záměrům. Zbyněk tedy drží postoj pročeský, proreformní, protiviklefský a neodporuje vůli krále. Je tudíž vidět, jak složitá situace v prvních dvou desetiletích 15. století v Čechách vládla a jak obtížné je „rozškatulkovat“ postoje zúčastněných hráčů. Spleť mikroanalýz dotýkajících se otázek datačních, interpretačních a personálně-identifikačních, které předpokládají jistou míru poučenosti čtenáře, se autor prodírá k počátkům Husova procesu u kurie a dovádí děj až na práh samotné husitské revoluce. Výklad uzavírá v letech 1417–1418, kdy si univerzita svým přiznáním ke kalichu vysloužila oficiální suspenzi své činnosti. Konstatuje, že v zápalu bojů o laický kalich a Viklefovy spisy mizí v projevech českých mistrů vzpomínka na *Dekret*. Nacionální argumentace je nahrazena čistě teologickou tematikou. Podle Nodla destrukce pražské univerzity není přímým důsledkem *Dekretu kutnohorského*, ale nebyt jeho, neodstartovaly by naplno ostatní procesy spojené s viklefismem a jeho obrana by možná neměla tak bratrovražedný charakter.

Před závěrečným hodnocením je třeba vytknout několik vzájemně nesouvisejících drobností. K nakladateli směřuje výtka, že nebyla dostatečně provedena redakční práce (především nevykorigované překlepy). Autor se nechává zbytečně svádět k aktualizacím odskokům srovnávajícím setrvalé rysy české povahy nebo jiné momenty (přijde řeč i na Benešovy dekrety 1945). Škoda také, že se v některých případech vyrovnal příliš okrajově s dosavadní literaturou. Dějiny UK I. (1995) podaly problematiku *Dekretu* velmi stručně a tradičně – bylo možné výrazněji poukázat na odlišnost vlastní koncepce. Naopak až příliš příkře autor ke

⁴ Münsterberg byl sice v Kostnici mezi „svědky“ proti Husovi, ale literárně protihusitsky činný zřejmě nebyl, na rozdíl od Hoffmanna.

škodě věci odbyl knihu J. Stočese o univerzitních národech (2010), aniž by využil, co k jeho vlastním úvahám nabízí (srv. např. polemika na s. 124–125).

Hlavní tezí Nodlovy monografie o *Dekretu kutnohorském* je, že neexistovala přímá souvislost a přímočarý vývoj od konfliktů 80. let k roku 1409. Vytvoření paralel mezi 1384 a 1409 bylo umělé, vzniklo v 19. stol.; DKh měl být logickým vyústěním dlouhodobých nacionálních sporů a naplněním oprávněných nároků mohutnějšího českého národa (jako paralela k vývoji v 19. stol., vedoucímu r. 1882 k rozdělení UKF na českou a německou). Podle Nodla ale nacionalismus propuká až po r. 1400. Zatímco v textu kapitol autor neúměrně zdůrazňuje nekonfliktnost soužití akademiků, v závěru připouští, že latentní napětí na univerzitě existovalo, nemělo ale charakter nacionální, nýbrž korporativní a skupinový. Plynuulo ze střetu zájmů mezi fakultami, mezi skupinami zvýhodněných kolegiátů a ostatních mistrů, resp. mistrů regentů a ostatních scholárů. Toto přiznání posouvá výklad blíže realitě a upravuje výše formulované teze. Nelze tedy říci, že konflikty nebyly, ale je třeba dodat, že neměly nacionální (etnický) charakter, byt se rodily ze sporů univerzitních (nikoli etnických) národů, čili geograficky vymezených ochranně-zájmových korporací.

Nodl pojímá *Dekret kutnohorský* jako výrazně diskontinuitní fenomén, což vy-
niká i díky tomu, že autor hledá právě diskontinuitní vývojové prvky a potlačuje
kontinuitní.

Popsaná šíře záběru Nodlovy knihy ukazuje, že v krátkém čase, za malé pozor-
nosti odborné veřejnosti, po publikování několika přípravných studií (bibliografie
jich uvádí šest, v celkovém rozsahu cca 100 tiskových stran) vyrostla nová osobnost
univerzitní historiografie. Jeho syntéza není syntézou předčasnou. Je inspirující,
provokativní, a tudíž by mohla vést ke konstruktivnímu dialogu a dalšímu po-
kroku v bádání o středověké pražské Karolině. Přináší řadu cenných dílčích oprav,
a zároveň několik hypotéz a vizi prvních 70 let života pražské univerzity. Lze na
ní dále stavět, nebo ji bořit, ale každopádně je podnětem, který univerzitní histo-
riografie již déle postrádala.

Blanka Zilynská

Dvě staročeská utrakvistická díla Jakoubka ze Stříbra, Mirek Čejka – Helena Krmíčková (edd.) (= Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta, č. 379), Brno, Masarykova univerzita 2009, 140 s., ISBN 978-80-210-4843-0.

Editoři zpřístupnili v recenzovaném svazku dvě staročeská díla zakladatele utrakvismu Jakoubka ze Stříbra († 1429), *O Boží krvi* a *Zpráva, jak Sněm konstantský o svátosti večeře Kristovy nařídil*. Oba texty pocházejí z roku 1415. Vůbec prvním Jakoubkovým utrakvistickým dílem je krátký text pojmenovaný v nové době *Articulus pro communione sub utraque specie*, který je vsunut mezi srpnové svátky roku 1414 v jednom z rukopisů Jakoubkovy latinské evangelijní postily z let 1413 až 1414. Na podzim roku 1414 na něj navázaly další Jakoubkovy latinské texty: disputace *Quia heu in templis*, soubor utrakvistických autorit *Quod non solum sacerdotes* a polemika s Ondřejem z Brodu. K raně utrakvistickým textům patří ještě spis Mikuláše z Drážďan *Collecta* a jeho kázání ke kněžství *Nisi manducaveritis*, resp. jeho pozdější *Apologia*, obrana utrakvismu proti kostnickému koncilu. K uvedeným latinským textům se přimykají zde vydávané texty staročeské.

Traktát *O Boží krvi* objevil František M. Bartoš při katalogizaci rukopisů Knihovny Národního muzea v kodexu III B 11. Poprvé jej užil jen marginálně roku 1923, své místo v Jakoubkově díle definitivně získal roku 1925, kdy byl zařazen do soupisu jeho literární činnosti. Rozbor textu v úvodu k edici ukázal, že spisek užívá redigovanou část textu Jakoubkovy *Responsio* Ondřejovi z Brodu a především, že značná část díla je překladem (či spíše adaptací) traktátu *Quod non solum sacerdotes*. Tím je dáno i autorství textu, jež potvrdilo Bartošův do značné míry intuitivní závěr. Podle zmínek o podobě utrakvistické praxe je možné text podle vydavatelů datovat do února či první poloviny března 1415. Úvod k edici obsahuje také minuciózní rozbor kompozice díla, jeho vztahů k předlohám a zacházení s autoritami.

Druhým vydávaným textem je *Zpráva, jak Sněm konstantský o svátosti večeře Kristovy nařídil*, jež se nachází v rukopisu Národní knihovny XI D 9. Ve srovnání s předcházejícím textem je jeho rozsah asi třetinový (edice má 18 tiskových stran). Jedná se o ostrou reakci na zákaz laického kalicha kostnickým koncilem, jenž byl vyneseno 15. června 1415 koncilním dekretem *Cum in nonnullis*. Přimyká se k podobnému, ovšem rozsáhlejšímu dílu Mikuláše z Drážďan nazvanému *Apologia*. Edi-

torům se opět přesvědčivě podařilo prokázat autorství Jakoubka ze Stříbra; text datují do léta 1415 či do mírně pozdější doby.

Velice pečlivě připravená edice prozrazuje zkušené vydavatele starých textů, obsahuje jak jazykový, tak věcný aparát; v případě potřeby jsou pod čarou otiskovány paralely z Jakoubkových latinských spisů. V aparátu ve velké míře uvádí i podružné znaky zápisu, aby tak zprostředkovala čtenářům co nejvíce informací. Doplněna je seznamem citovaných míst (oba texty jsou v něm vzájemně odlišeny), slovníčkem méně známých výrazů, zprávou editorů, seznamem pramenů a literatury a seznamem zkratk (včetně zvlášť vyděleného seznamu zkratek slovních druhů a gramatických termínů), resp. krátkým anglickým resumé. Jedná se o velice kvalitní a fundované dílo, jež v úvodní studii na základě nových poznatků nabízí aktualizovaný pohled na chronologii textů raného utrakvismu; jediné, čeho lze litovat, je malý náklad publikace (150 výtisků).

Jindřich Marek

Jenský kodex. Faksimile, komentář, Marta Vaculínová (ed.), Praha, Gallery 2009, 2 sv., ISBN 978-80-86990-96-5.

Vydávání faksimilí středověkých rukopisů má i v době digitálních knihoven svůj smysl. Dokazuje to i po dlouhých peripetiích vydaná faksimilová edice Jenského kodexu, jež kromě úplné obrazové reprodukce rukopisu přináší komentářový svazek o více než 220 stranách většího formátu.

Jak je všeobecně známo, Jenský kodex, uložený od roku 1951 v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. IV B 24, je rukopis ze samého sklonku 15. století, který v obrazové, ale i textové podobě zpracovává ideologii české utrakvistické církve, jež se vyprofilovala ve dvacátých letech téhož století a jež byla konzervativními utrakvisty zastávána až do nástupu luterství a kalvinismu v první čtvrtině 16. století.

Po předmluvě Miloslava Vlka, který byl v době vydání publikace pražským arcibiskupem a který se Jenským kodexem (zejména jeho paleografickou stránkou) kdysi vědecky zabýval, následuje stať Františka Šmahela, jež uvádí čtenáře do pro-

blematiky politického a ideového vývoje Čech v 15. století. Navazující studie Ivana Hlaváčka seznamuje s knižní kulturou české společnosti husitské doby; věnuje se jak knihovnám institucionálním, tak soukromým. Historickými předpoklady vzniku kodexu – míněn je uměleckohistorický vývoj – se zabývá text Karla Stejskala. Pavel Brodský nastínil dějiny dochování a restaurování Jenského kodexu. Iluminátory a systém výzdoby přiblížila Milada Studničková. Kamil Boldan se věnoval inkunábulovému tisku, který je do rukopisu vevázán. Michal Dragoun rozebral slavný husitský rukopis po stránce kodikologické. Nejdelsí a po analytické stránce nejprínosnější částí komentářového svazku je přepis textu kodexu (autorkami jsou Petra Mutlová a Milada Homolková; byla provedena transliterace, zařazen není pouze přepis inkunábulovému tisku) s ikonografickým komentářem (z pera Milady Studničkové). Kromě toho, že spolehlivě a na současné úrovni ediční techniky podává veškerý text, který je v kodexu obsažen, propojuje texty s obrazy (velice šťastné bylo rozhodnutí editorů otisknout u vydávaného textu zmenšené černobílé reprodukce všech stran kodexu, aby nebylo nutné paralelně listovat v obrazovém svazku). Svazek je doplněn aparátem, který přináší bibliografii (sestavil Pavel Brodský), ikonografický rejstřík (ten je pro práci s faksimile velice důležitý), dále sjednocený rejstřík jmenný, místní a věcný, rejstřík citovaných rukopisů a uměleckých památek (všechny rejstříky sestavil Michal Dragoun), a nakonec seznam vyobrazení.

Komentářový svazek doplněný instruktivní černobílou obrazovou přílohou splňuje ty nejnáročnější požadavky na doprovodné publikace k faksimile; jeho podrobné faktografické údaje (některé z nich zcela nové, vycházející z původního výzkumu) představující monografické zpracování Jenského kodexu trvale vstoupí do dějin výzkumu této vzácné husitské rukopisné památky. U svazku s obrazovými reprodukcemi kodexu je možné ocenit pěknou grafickou úpravu, věrné podání barev ve srovnání s originálem i kvalitní tisk.

Jindřich Marek

David PAPAJÍK, *Jan Čapek ze Sán. Jezdec na konec světa, vojevůdce, kondotiér a zbohatlík 15. století*, České Budějovice, Veduta 2011, 361 s. ISBN 978-80-86829-63-0.

Papajíkova monografie představuje ukázkový doklad toho, nakolik je moderní historiografie poplatná souhře okolností namnoze iracionálních – což není tvrzení jistě nikterak objektivní, ale právě případ Jana Čapka ze Sán je v daném směru mimořádně ilustrativní. Jednostranná (a snad zprvu založená na omylu či záměrné mystifikaci, jejíž intenci dnes již nejsme schopni postihnout) „historická tradice“ nejen obdařila Čapka cejchem „antihrdiny“, ale do značné míry (jak lze soudit) stála na počátku malého zájmu o tuto postavu. V tom spočívá onen dopad do moderní doby, kdy řada daleko méně významných osob disponuje monografií (odhlížíme zcela od jejich povahy a kvalit), zatímco Čapek se souborného zpracování svých životních osudů dosud nedočkal. A že se jedná o životní dráhu mimořádně pozoruhodnou a – přes všechna bílá místa a interpretačně nejasné body – v základních liniích poměrně dobře rekonstruovatelnou, předkládaná kniha dokumentuje způsobem více než zřejmým.

Struktura knihy je dána Čapkovou životní dráhou, resp. tím, co o jeho životě víme a jak jej můžeme „periodizovat“ – jako mezníky se tu logicky nabízejí body zlomu, vrcholy či pády a nové vzestupy. O ně v Čapkově životě nebyla nouze. Drobný šlechtic (jehož nejasným původem a majetkovým zázemím se autor zabývá na počátku), zjevně talentovaný jak z hlediska vojenské strategie tak i vůdcovských schopností, se prosazuje v prostředí husitských vojsk (počátky jeho vzestupu zůstávají neznámé), s nimiž zažívá několik vln úspěchů i porážek. Nejvýraznější mezník jeho života nesporně představuje bitva u Lipan (1434), a to nejen z hlediska osobního (tedy samotného útěku z prohrané bitvy), ale snad především globálního: Lipany byly zlomem pro celá polní vojska. Čapek se nicméně velmi záhy adaptoval – své vojenské i velitelské schopnosti obratem nabídnul tomu, kdo byl ochoten za ně zaplatit (v daném případě to byl polský král). Nejpozději v té době také vážně pomýšlí na své hmotné zajištění do budoucna – v souladu s očekáváním nechybí v seznamu příjemců Zikmundových zástavních listin (v daném případě zněly na sekularizované majetky komendy v Českém Dubu), ovšem posléze přenáší těžiště své majetkové základny na moravsko-slezské pomezí (panství Hukvaldy

a Polská/Slezská Ostrava). Jeho akční rádius zůstal až do konce života (zemřel s největší pravděpodobností roku 1452) pozoruhodný – sahal do Polska i Uher.

Přínos faktograficky precizní a přehledně strukturované monografie Čapka ze Sán bych spatřoval především v trojím. Čtenáři se dostává do rukou vůbec první zpracování „neobyčejného života“ původem drobného šlechtice první poloviny 15. století – v širším měřítku se lze (ba spíše je nezbytné) zamýšlet nad obecnější rovinou výpovědi konkrétního osudu. Sám o sobě byl nesporně výjimečný – lze jej považovat za kombinaci historických okolností (na prvním místě pochopitelně v mnoha ohledech specifického husitského období), osobních předpokladů a ovšem nepochybně i náhody či štěstí. Lze jistě diskutovat o poměru obecného kontextu a individuálních osudů, jak je nebo má být zastoupen v knihách podobného typu (což s jednoznačnou platností rozhodnout nelze a Papajík se přiklání k variantě v prvním bodě spíše minimalistické), z dílčích momentů například o pojmu *kondotiér*. Nesporná souvislost s italským *condottà* na jedné straně opravňuje užívat tohoto pojmu všude tam, kde mluvíme o vojenských službách za úplatu, na straně druhé může být zavádějící (pokud označení kondotiér – a s tím se setkáváme v zahraniční literatuře nejednou – chápeme spíše ve smyslu osoby, jejíž vojenské aktivity byly spjaty s politickými ambicemi). Bez ohledu na to máme v každém případě před sebou detailní ilustrativní studii z geneze typu šlechtice-žoldnéřského podnikatele v pozdně středověkých Čechách.

Ocenění zaslouží i autorova snaha dobrat se historické pravdy stran Čapkovy zrady – již delší dobu se tušilo, že „Čapek-zrádce“ je zkratkovité a problematické označení, Papajík věc probral důkladně a naznačil, jak se věci odehrávaly či s velkou pravděpodobností odehrávat mohly. Chladnou racionální úvahu nadřazenou pokračování ve ztraceném boji lze jistě květnatou moralizující rétorikou pranýřovat, ovšem daleko spíše jsme nakloněni tomu ji chápat: ideály a realita bývaly identické vpravdě málokdy. V těsné návaznosti – a to je onen třetí bod, pro nějž bych knihu ocenil – autor nabízí analýzu kořenů pozdější tradice Čapkovy zrady u Lipan. Nacházíme je totiž ještě ve středověku, sotva dvě desetiletí po Čapkově smrti, v Žídkově *Spravovně*. A neméně pozoruhodný je i „druhý život antihrdiny“ – v umění zvláště 19. století, jakož i v účelově příkrášleném (nebo chceme-li defor-

movaném) pohledu poloviny 20. století, kdy Čapek bez ohledu na vše ostatní nutně musel stanout na piedestalu jakožto první mezi „husity na Baltu“.

Robert Šimůnek

Ondřej FELCMAN a kol., *Území východních Čech od středověku po raný novověk. Kapitoly k územně správním dějinám regionu*, Praha, NLN, 2011, 213. s., ISBN 978-80-7422-106-4.

Prezentovaná publikace, jejímiž autory jsou převážně pedagogové a doktorandi z Historického ústavu FF UHK, si klade za cíl sledovat proměny teritoria východních Čech z různých hledisek. Snaží se řešit poznatky a výzvy, které vyplynuly z nedávné publikace o dějinách východních Čech.¹

Vedoucím autorského kolektivu a autorem úvodu knihy je Ondřej Felcman. Jeho dílem je i následující kapitola pojednávající o východních Čechách jako historickém regionu. Autor podává stručný přehled literatury k tematice, pokouší se o vymezení regionu východních Čech a zmiňuje některá období, ve kterých se tato oblast představila v dějinách Čech jako státotvorná. Východní Čechy jsou zde definovány historickými kraji Hradecko, Kladsko, Chrudimsko a Čáslavsko s vědomím dílčích nepřesností vůči sousedním českým krajům.² Příspěvek Františka Musila představuje kolonizační procesy ve sledovaném regionu v raném a vrcholném středověku. Kapitola popisuje politický vývoj oblasti, územní rozsah osídlení v 6.–12. století a vznik kastelání a územní rozmach vrcholně středověké kolonizace v 13.–14. století se zřetelem na hranice východních Čech se sousedními územími.³ Příspěvek od Martina Kosaře blíže charakterizuje proces kolonizace

¹ *Dějiny východních Čech v pravěku a středověku (do roku 1526)*, Ondřej Felcman (ed.), Praha 2009.

² *Ibidem*, s. 19–24.

³ Autor se na s. 33 dotkl otázky lokalizace tzv. Bílých kamenů v oblasti Svitavska. Upozorňuji na návrh P. Boliny, který lokalitu klade do okolí dnešního Bystrého, kde se nachází izolovaný výchoz sněhobílého mramoru viz Pavel BOLINA, *Postupy při kolonizaci: vytyčování „újezdů“*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (ed.) Praha 2009, s. 386.

a vzniku panství v jedné konkrétní oblasti – v Podorlicku. Následuje kapitola o východočeských zbožích držných Piastovci ve vrcholném středověku od Dagmary Adamské. Příspěvek je přínosný využitím polských pramenů, které umožňují podstatně zpřesnit dějiny Trutnovska a Královédvorská 14. století, jeho význam ne snižují ani chyby v překladu.⁴ Zajímavý je údaj o jménu purkrabího kolonizačního hrádka Rechenburku z let 1367–1369, jehož vznik je datován do 2. poloviny 13. století; informace o existenci hradu ještě v 2. polovině 14. století ukazuje, že tzv. kolonizační provizoria mohla někdy existovat mnohem déle, než se dosud soudilo.⁵ Příspěvek Zdeňka Berana se zabývá majetkovými proměnami Čáslavského kraje v pozdním středověku a jeho územně správní strukturou. Zájem je kladen na hrady – sídla panství. Autor dokumentuje postupné územní scelování oblasti. Některá centra panství pozdního středověku si svojí roli udržela a stala se správními centry soudních okresů 2. poloviny 19. století.

Dynamikou či stabilitou východočeských statků na počátku novověku se zabývá příspěvek Ondřeje Tikovského. Na příkladu vybraných správních celků v Hradeckém a Chrudimském kraji ukazuje rozdílné možnosti růstu, stagnace či úpadku raně novověkých panství. Následuje příspěvek Ondřeje Felcmana, zabývající se proměnami hranic východních Čech a jejich krajů od poloviny 17. do poloviny 18. století. Hlavními prameny tu jsou berní rula a tereziánský katastr. V tomto období docházelo k větším změnám hranic jen mezi českými kraji. Příspěvek Bogusława Czechowicze se týká legitimizace majetkových držav a nároků ve východních Čechách raného novověku pomocí architektury – obnovou starších staveb, stavbou budov s archaickými rysy, přenosem *spolii* atd. Kapitulu doplňuje barevná příloha s vyobrazením zmíněných staveb.

Knihu uzavírá úvaha o proměnách východočeského území od prvních Přemyslovců po Marii Terezií od Ondřeje Felcmana. Autor dochází k závěru, že vymezení východočeského území nelze nikdy dovést k žádoucímu výsledku. V rámci historicky existujícího správního členění nelze jasně vymezit hranice území určované geografickým hlediskem, hranice území se také měnily v průběhu času.

⁴ Slovo *proboszcz* přeloženo jako probošt, má být farář; slovo *starosta* přeloženo jako starosta, má být hejtman.

⁵ Tomáš DURDÍK, *Ilustrovaná encyklopedie Českých hradů*, Praha 2000, s. 476.

Kniha je vybavena mapkami, které ilustrují jednotlivé články. Odlišné zaměření článků představuje čtenáři různé možnosti studia dějin větších regionů i postupy bádání.

Stanislav Vohryzek

Jaroslav POLÁCH, *Jan Smil z Křemže. Život táborského hejtmana a loupeživého rytíře*, České Budějovice, Veduta 2011, 128 s. ISBN 978-80-868-29-64-7.

Nedlouho po vydání knižní monografie Davida Papajíka o Janu Čapkovi ze Sán¹ přichází českobudějovické nakladatelství Veduta s publikací věnovanou dalšímu husitskému hejtmanu, Janu Smilovi z Křemže. Značně kontroverzní hrdina útlého 11. svazku ediční řady *Osobnosti českých a moravských dějin* není sice v povědomí české veřejnosti zakotven ani zdaleka tak výrazně jako proslulý válečník od Baltu a Lipan, pozornost českých historiků však nepřestává upoutávat již od 19. století. Dosavadní výzkum v jistém smyslu završuje zde připomínaná kniha Jaroslava Polácha, jejíhož autora středověký válečník zaujal nejen pozoruhodnou barvitostí svých osudů, ale i tím, jak tento původně nevýznamný šlechtic dokázal přerůst region, z něhož vyšel a s nímž se i autor jeho nynější monografie cítí výrazně spjat. Již z tohoto důvodu bychom mohli očekávat, že Poláchův portrét Smila sklouzne alespoň k částečné idealizaci, toho se však autor dokázal vyvarovat; naopak se poměrně kriticky vyjadřuje i o nedávném odhalení pamětního kamene na Smilovu počest v Křemži.

Poláchova kniha sice nerozšiřuje dosud známou pramennou základnu k poznání životních osudů zemana z Blanského lesa, jejím důkladnějším využitím dospívá k některým korekturám oproti starším biografím. Zejména se mu podařilo zřetelněji odlišit táborského hejtmana od jeho otce; v dřívějších analýzách tyto dvě postavy někdy splývaly. Získali jsme teď také zřetelnější představu o Smilově majetku, jehož statky takřka neuvěřitelně sahaly od jihočeského pomezí až do oblasti

¹ David PAPAJÍK, *Jan Čapek ze Sán. Jezdec na konec světa. Vojevůdce, kondotiér a zbohatlík 15. století*, České Budějovice 2011.

Pojizeří, přičemž bohužel v řadě případů ani netušíme, jakými cestami se mu vůbec podařilo tak extrémně rozptýlené državy získat. Jeho hlavní energie se přitom zřejmě soustředila na ovládnutí Zlaté stezky a hlavně blízkého zlatokorunského klášterství, jež zcela logicky stálo v centru jeho pozornosti jako obzvláště lákavá kořist. Smilovou tragédií však bylo, že právě zde narazil na podstatně mocnějšího konkurenta, který totožný zájem sledoval neméně cílevědomě a byl stejně jako on rozhodnut dobrat se ho za jakoukoli cenu a za mobilizace všech dosažitelných prostředků. Touha vyrovnat se mocným magnátům, vlastní tolika nižším šlechticům za husitské revoluce, tak nakonec přivedla Smila až na popraviště a jeho rod hned poté k naprosté bezvýznamnosti.

Jak bylo již naznačeno výše, Polách využil k napsání své monografie všechnu podstatnou literaturu a prameny, jež o Smilovi pojednávají. Velký důraz přitom položil na prameny sfragistické. Pečlivě evidoval rovněž diplomatický materiál, pokud se v něm objevuje jméno křemežského zemana. V jednom případě text takové listiny opublikoval dokonce celý; zde však postrádáme upozornění, že byla vydána již dříve.²

Jaroslav Boubín

² Jedná se o zápis příměří mezi Janem Smilem z Křemže a Kunátem Kaplířem ze Sulevic z 30. března 1424; srov. Jaroslav POLÁCH, *Jan Smil z Křemže*, České Budějovice 2011, s. 33–34. Listinu vydal již František M. BARTOŠ, *Petr Chelčický, duchovní otec Jednoty Bratrské*, Praha 1958, s. 31–32.

IV

KRONIKA

Havelské město pražské ve středověku

Diskusní setkání „*Havelské město pražské ve středověku. Historie – archeologie – stavební historie*“, pořádané Ústavem českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Centrem medievistických studií v Praze, se konalo 3. února 2012 v prostorách Filozofického ústavu AV ČR. Trojí pohled, který prolínal referáty i navazující diskusí, je obsažen v podtitulu konference. Úvodní blok byl věnován přístupu historickému, resp. právně- a sociálněhistorickému a také personálnímu. Po shrnutí faktografie, možných interpretací a otázek týkajících se „Havelského města“ (J. Žemlička) následovalo zpochybnění oprávněnosti pojmu „Havelské město“ (místo „Havelská čtvrť“) – prvé totiž implikuje (implikovalo by) právní i urbanistickou anomálnost lokality, a to ve středoevropském měřítku (M. Nodl).

Dvě sondy naznačily výpovědní možnosti personálně založeného výzkumu v kombinaci s výsledky studia sociálních struktur ve městech a stavebněhistorických průzkumů. Pozornost byla přirozeně věnována mincmistru Eberhardovi, odedávna ústřední postavě založení Havelského města, a poněkud problematickému zařazení lokačního podniku do jeho životopisu (J. Vojtíšek); ve druhém případě pak rodině od Věže ve smyslu shora naznačeném – jako případová studie ilustrující sociální strukturu obyvatel, mimo jiné ve vztahu k migraci obyvatel či naopak stabilitě domovní držby, jakož i s přihlédnutím k otázkám výstavných věžovitých domů v městském prostředí a jejich demonstrativní úlohy.

Právě k architektuře, jejím částečně dochovaným, resp. rekonstruovatelným pozůstatkům se velkou měrou vztahovala odpolední část kolokvia. Na pohledy mapující dnešní stav poznání, možnosti a limity budoucího výzkumu (na základě stavebněhistorických a archeologických průzkumů jednotlivých nemovitostí a prostranství), jež přednesli Z. Dragoun, J. Podliska a P. Starec, navazovaly příspěvky úžeji tematicky vymezené. Klíčovému prvku „urbanity“ – z hlediska utilitárního i symbolického – se věnoval V. Razím: sledoval průběh hradeb Havelského města, resp. staroměstských hradeb v jeho místech a jejich dochované pozůstatky; obecně závažná z hlediska vývoje sídelních struktur je v daném kontextu především otázka primárnosti a sekundárnosti hradeb a zástavby (mladší zástavba respektující průběh starší hradby nebo naopak?). Možností rekonstrukce stavebního vývoje městských domů (včetně zachycení nejstarší stavební fáze z doby předpokládané lokace – jež

pochopitelně na základě stavební historie a archeologie nelze datovat s přesností větší než v intervalu několika desetiletí) byly souborně představeny přehledem M. Kováře a poté v detailu na příkladu vybraných objektů na Havelském trhu (M. Hauserová, M. Kovář, M. Rykl). Spolu s kostelem sv. Havla, sakrálním centrem obklopeným původně hřbitovem, představuje právě Havelský trh centrum někdejší lokace, jejíž právní charakter byl předmětem debat v samém úvodu konference.

(Splněným) cílem diskusního setkání byla nejen retrospektiva (ve smyslu stavu poznání) a perspektiva (ve smyslu badatelských možností do budoucna), ale (a snad především) diskuse, tříbení názorů vzájemnou konfrontací výpovědí jednotlivých typů pramenů. Ty nezbytně musejí alespoň rámcově tvořit logický celek – jde totiž o různé úhly pohledu na jedinou někdejší realitu. Nakolik je diskuse mezi příbuznými, často však spíše do sebe uzavřenými obory (historie, archeologie, stavební historie, případně uměnověda) nezbytná (ač zdaleka ne samozřejmá), setkání ukázalo též. S publikováním příspěvků se počítá v jednom z příštích svazků řady *Colloquia Mediaevalia Pragensia*.

Robert Šimůnek

SOUPIS POUŽITÝCH ZKRATEK

AH	Archaeologia historica
AR	Archeologické rozhledy
DaS	Dějiny a současnost
DRC	Decem registra censuum bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente
ČČH	Český časopis historický
FHB	Folia Historica Bohemica
HG	Historická geografie
JSH	Jihočeský sborník historický
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MGH SS rer. Germ. N.S.	MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova series
MGH SS rer. Germ.	MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi
MHB	Mediaevalia Historica Bohemica
MPH	Monumenta Poloniae Historica
PA	Památky archeologické
SMB	Studia Mediaevalia Bohemica
SMP	Studia mediaevalia Pragensia

AUTOŘI ČLÁNKŮ A STUDIÍ

PhDr. Markéta Novotná
II. oddělení Národního archivu (Chodovec)
Marketa.Novotna@nacr.cz

Mgr. Martin Nodl, PhD.
Centrum medievistických studií
Filozofický ústav AV ČR, v. v. i. (Praha)
nodl@seznam.cz

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc.
Historický ústav AV ČR, v. v. i. (Praha)
hostivit@seznam.cz

REDAKČNÍ POKYNY AUTORŮM

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu *Mediaevalia Historica Bohemica* dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla
- c) recenze a anotace budou od ročníku 2012 zasílány v elektronické podobě na internetový portál [recensio.net](http://www.recensio.net)
<http://www.recensio.net/front-page>

Žádáme autory, kteří v rámci svých studií počítají s obrazovými přílohami, aby redakci zaslali rovněž prohlášení o vlastnictví reprodukčních práv k jejich tištěné i elektronické publikaci.

Při přípravě studií pro MHB respektujte následující citační pravidla:

ZKRATKY

Všechna čísla MHB obsahují seznam použitých zkratk. Názvy časopisů, edičních řad či případně knihoven/archivů tedy uvádějte v jejich zkrácené formě. Prosíme zároveň autory, aby ke své studii vždy připojili soupis užitých zkratk s rozepsanými názvy. Odkaz na vydavatele pramene či sborníku se redakce rozhodla sjednotit pod zkratkou *ed./edd.* uvedenou vždy v závorce za jménem.

MONOGRAFIE

První citace rozepsaná – jméno a příjmení (velkými písmeny) autora, název (*kurzivou*), místo a datum vydání:

Václav NOVOTNÝ, *České dějiny I.2. Od Břetislava I. do Přemysla I. (1034–1197)*, Praha 1913.

Marie BLÁHOVÁ – Jan FROLÍK – Naďa PROFANTOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české I*, Praha 1999.

Další odkazy ve zkrácené podobě:

V. NOVOTNÝ, *České dějiny I.2*, s. 1068.

M. BLÁHOVÁ – J. FROLÍK – N. PROFANTOVÁ, *Velké dějiny I*, s. 120.

STUDIE VE SBORNÍKU

První citace rozepsaná – jméno a příjmení (velkými písmeny) autora, název (*kurzivou*), in: název sborníku, (pokud se uvádí, pak řada, v jejímž rámci sborník vyšel), jméno a příjmení vydavatele, místo a datum vydání:

Ivan HLAVÁČEK, *Dvůr na cestách. Několik úvah a podnětů*, in: *Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století, Korunní země v dějinách Českého státu 3*, Lenka Bobková – Jana Konvičná (edd.), Praha 2007, s. 91–111.

Otto Gerhard OEXLE, *Welfische Memoria. Zugleich ein Beitrag über adelige Hausüberlieferung und die Kriterien ihrer Erforschung*, in: *Die Welfen und ihr Braunschweiger Hof im hohen Mittelalter, Wolfenbütteler Mittelalter-Studien 7*, Bernd Schneidmüller (ed.), Wiesbaden 1995, s. 62–95.

Další odkazy ve zkrácené podobě:

I. HLAVÁČEK, *Dvůr na cestách*, s. 99–100.

O. G. OEXLE, *Welfische Memoria*, s. 65.

V případě odkazu na další článek z již citovaného sborníku užitě zkrácenou citaci: Lenka BOBKOVÁ, *Rezidenční a správní centra v zemích Koruny české za vlády Lucemburků*, in: *Rezidence a správní sídla v zemích České koruny ve 14.–17. století*, s. 23–48.

Joachim EHLERS, *Der Hof Heinrichs des Löwen*, in: *Die Welfen und ihr Braunschweiger Hof im hohen Mittelalter*, s. 43–59.

STUDIE V PERIODIKU

První citace rozepsaná – jméno a příjmení (velkými písmeny) autora, název (*kurzivou*), zkratka periodika a ročník, rok vydání:

Barbara KRZEMIENSKA – Dušan TŘEŠTÍK, *Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě (Čechy, Polsko, Uhry v 10.–11. století)*, ČČH 27, 1979, s. 113–130.

Robert NOVOTNÝ, *K Mackově pojetí hradu a zámku*, MHB 7, 2000, s. 191–199.

Další odkazy ve zkrácené podobě:

B. KRZEMIENSKA – D. TŘEŠTÍK, *Hospodářské základy*, s. 115.

R. NOVOTNÝ, *K Mackově pojetí*, s. 192.

NARATIVNÍ A ÚŘEDNÍ PRAMENY NEDIPLOMATICKÉ POVAHY

První citace rozepsaná – název citovaného pramene (*kurzivou*), zkratka ediční řady, editor, místo a datum vydání:

Petra Žitavského Kronika zbraslavská, FRB IV, Josef Emler (ed.), Praha 1884.

Kronika starého kollegiata Pražského, FRB VII, Josef Emler (ed.), Praha b. d.

Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442, 1–2, AČ XL/1–2, František Hoffmann (ed.), Jihlava – Praha 2004.

Další odkazy ve zkrácené podobě:

Petra Žitavského Kronika zbraslavská, s. 38.

Kronika starého kollegiata, s. 27.

Rejstříky městské sbírky jihlavské, zde 1, s. 87.

DIPLOMATICKÉ PRAMENY

První citace rozepsaná – zkratka ediční řady, editor, místo a datum vydání:

CDB I, Gustav Friedrich (ed.), Praha 1907, č. 246, s. 216–218.

CDB V/1, Jindřich Šebánek – Sáša Dušková (edd.), Praha 1974, č. 168, s. 269.

Další odkazy ve zkrácené podobě:

CDB I, č. 276, s. 244–246.

CDB V/1, č. 167, s. 266–268.

V případě opakovaných odkazů na jména autorů či publikace užívejte zájmenné tvary Eadem, Idem, Ibidem.

Své studie, dotazy či komentáře zasílejte na adresu mhb@hiu.cas.cz, součástí dodaného článku musí být resumé, krátký abstrakt a klíčová slova v anglickém jazyce. Rozsah článků by neměl překročit 40 stran (dle úzu: písmo Times New Roman – velikost 14, řádkování 1,5; v poznámkách pod čarou Times New Roman – velikost 12, řádkování jednoduché). Větší rozsah studie je třeba předem dojednat s redakcí.

OBSAH

I. Studie

- Josef Žemlička Česká krajina ve středověké transformaci 7
The Czech Landscape in Medieval Transformation
- Markéta Novotná Sen o strážci hradu Karlštejna 45
Dream of the Guardian of Karlštejn Castle

II. Názory a diskuse

- Martin Nodl Středověk a memoáry počátku 21. věku 81

III. Literatura

- Milena BARTLOVÁ, Skutečná přítomnost. Středověký obraz mezi ikonou a virtuální realitou, Prague 2012 (*Ivan Folletti*) 89
- Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ – Jan ZELENKA, Curia ducis, curia regis. Panovnický dvůr za vlády Přemyslovců, Praha 2011 (*Mlada Holá*) 96
- Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, Královský dvůr Václava II., České Budějovice 2011 (*Vratislav Vaníček*) 98
- Pavel SOUKUP, Reformní kazatelství a Jakoubek ze Stříbra, Praha 2011 (*Petra Mutlová*) 102
- Martin NODL, Dekret kutnohorský, Praha 2010 (*Blanka Zilynská*) 110
- Dvě staročeská utrakvistická díla Jakoubka ze Stříbra, Mirek Čejka – Helena Krmíčková (edd.), Brno 2009 (*Jindřich Marek*) 117

Jenský kodex. Faksimile, komentář, Marta Vaculínová (ed.), Praha 2009, 2 sv. (<i>Jindřich Marek</i>)	118
David PAPAJÍK, Jan Čapek ze Sán. Jezdec na konec světa, vojevůdce, kondotiér a zbohatlík 15. století, České Budějovice 2011 (<i>Robert Šimůnek</i>)	120
Ondřej FELCMAN a kol., Území východních Čech od středověku po raný novověk. Kapitoly k územně správním dějinám regionu, Praha 2011 (<i>Stanislav Vohryzek</i>)	122
Jaroslav POLÁCH, Jan Smil z Křemže. Život táborského hejtmana a lou- peživého rytíře, České Budějovice 2011 (<i>Jaroslav Boubín</i>)	124

IV. Kronika

Havelské město pražské ve středověku (<i>Robert Šimůnek</i>)	129
<i>Soupis použitých zkratek</i>	131
<i>Autoři článků a studií</i>	132
<i>Redakční pokyny autorům</i>	133

Součástí časopisu *Mediaevalia Historica Bohemica* je řada *Supplementum*, v jejímž rámci již vyšla zvláštní tematická čísla periodika:

Dvory a rezidence ve středověku, MHB 10, Supplementum 1, Dana Dvořáčková-Malá (ed.), Praha 2006, ISSN 0862-979X, ISBN 80-7286-095-X.

Dvory a rezidence ve středověku II. Skladba a kultura dvorské společnosti, MHB 11, Supplementum 2, Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (edd.), Praha 2008, ISSN 0862-979X, ISBN 978-80-7286-134-7.

Dvory a rezidence ve středověku III. Všední a sváteční život na středověkých dvorech, MHB 12, Supplementum 3, Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (edd.), Praha 2009, ISSN 0862-979X, ISBN 978-80-7286-153-8.

Mediaevalia Historica Bohemica (MHB). Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i., Prosecká 76, 190 00 Praha 9. Vedoucí redaktor Jan Zelenka, výkonní redaktori Eva Doležalová, Jaroslav Boubín, odpovědný redaktor řady *Supplementum* Dana Dvořáčková-Malá (tel: +420 286 882 121, linka 246, e-mail: mhb@hiu.cas.cz, kde je možné objednat předplatné). Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).

Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).

Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Toto číslo vyšlo v listopadu 2012, 1. vyd., Praha, Historický ústav AV ČR, v. v. i. – 140 s. – *Mediaevalia Historica Bohemica*, 15/1, ISSN 0862-979X.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE and CEJSH.